

U KA'A BISBÁAIL YÉETEL XNA'TSIL LU'UM

ÚUCHBEN TSIBALIL TU TUUCH UJ

*Yáax beeta'anil ich káastlan t'aan
Noy lu'umil México, México
ISBN:*

*Ma' tu cha'abal u beetal uláak' chíuuka'anil wa u jáatsalil le meyaja'
-Mix u boonilo'ob beyxan bix beeta'anik je'ex u tâanil je'el bixake',
electrónico wa mecánico,
Wa ma' tu éejentik yéetel jup'éel ts'íbil ju'un u yuumili'.*

Copyright © 2020 por Talía del Carmen Vázquez Alatorre

*U noj k'aaba'il
U ka'a bisbáail yéetel Xna'tsil lu'um
Úuchben Tsikbalil tu tuuch Uj*

*U yuumil
Talía del Carmen Vázquez Alatorre*

*U X- nu'ukbesaj beeta'anil
Angélica María Roxana Ailotsue Aguirre Elizondo*

*U x-Tsolil ts'íib
Andrea Belarruti*

*Le máax tsol bix ku beetbil
María Eugenia Hernández Granados*

*Le máax tsol u yoochel
Mónica Susana Carmona León*

*j-Sut t'aano'ob
Dra. Cessia Esther Chuc Uc
Gonzalo Maas Pacheco
Abraham Euán Kantún
Gaspar Alberto Cauich Ramírez*

Tsool ts'ib

U káajbal	6	
Úuchben tsikbalil 1	Xonaxi k'ója'anchaájí'	9
Úuchben tsikbalil 2	Páab le relojo'	25
Úuchben tsikbalil 3	U wiinkilil lu'um	39
Úuchben tsikbalil 4	Yum monedo yéetel u tuukulil u jomik	57
Úuchben tsikbalil 5	Le bix suuke' ma' ma'alobi'	75
Úuchben tsikbalil 6	Chúumpajal yéetel jets'tal	93
Úuchben tsikbalil 7	U ts'uulilo'obe' le kooche'	111
Úuchben tsikbalil 8	Jáalk'ab le k'ala'an máako'	129
Úuchben tsikbalil 9	U pixib ich máak tu táan chan ik'el	147
Úuchben tsikbalil 10	Le ba'ax yaanti'	165
Úuchben tsikbalil 11	No'oja'an ba'al	181
Xúul t'aan		198

U káajbal

Le chan xch'úupalaalo'ob yéetel le chan xi'ipalaalo'ob tu noj lu'umil Méxicoe' yaanti'ob u paa'xtalil u kuxtalo'ob ma'alob te' yóok'ol kaaba' yéetel ti' toj óolal tu'ux ku ye'esa'al tsiikil ti' tuláakal ba'ax kuxa'an yóok'ol kaab. Le paalalo'obo' unaj u yaantalo'ob ti' jump'éel lu'um tu'ux yaan kii'mak óolal, jets' óolal yéetel müul bisbáalil, ka' ma'alob nojochcha'jko'ob yéetel u yutsilo'ob chéemba'ale' ma' unaj u ts'abal juntséelil le yóok'ol kaabo'. Le u kaamp'éelil áanalte'il le úuchben tsikbalil yéetel le kubena' jump'éel u nu'ukulil kaambal utia'al u beeta'al u tuukul u chan paalalilo'ob México tu yóolal u k'a'ana'anil u kananta'al yóok'ol kaab yéetel bix je' u tákpa'jlo'ob.

Le müuch' áanalte'oba' u k'aaba'e' u "yúuchben tsikbalilo'ob tu tuuch uj" tumen utia'al le úuchben mexicoilo'obo' le tuucho' beey u ts'u'wa tu'ux ku taal tuláakal: le kuxtalo', le kii'no'obo' yéetel le máako'obo'. Le ts'u'o' leti' u jáan pik'e'nil le yóok'ol kaabo' le tu'ux ku much'kubáaj le máako'ob yéetel uláak' kaja'ano'ob te' yóok'ol kaabo'.

Utiáal le úuchben ch'ibalo'obo' júnjuntúul máake' unaj u yaabiltik u bak'ampach. Le tsiikil ti' le yóok'ol kaaba' jach k'a'ana'an. Jach séeba'an táan u bin u k'aaskuntikuba'j yóok'ol kaab. Wa to'on táan k beetik loob ti' beyxan táan kaxtik ka' ch'eejna'jko'oni'.

Yéetel le úuchben tsikbalil beyxan yéetel le kubeno'ob yano'ob ichil le áanalte'a', le paalalo'ob tulu'umil Méxicoe' yaan u na'atiko'ob u k'a'ana'anil u kajtalo'ob ti' jump'éel lu'um chuup yéetel jejeláas kuxtalil yaan ichilo'one'ex. Le t'aan Méxicoo' ku taal ti' u óoxp'éelil u juumil u t'aan náhuatl: metztli, u k'áat u ya'alej uj: xictli, tuuch wa u ts'u' wa kúuchil México: jump'éel kúuchil tu tuuch le Ujo'.

Ti' u tuuch le Ujo' unaj u káajal le jel bisbáailo', u ye'esa'al tsiikil yéetel u y'ilal ma'alobil u ba'alilo'ob le yóok'ol kaabo'. Méxicoe' jump'éel kúuchil jach ma'alo'ob utia'al u káajal u ka'a meya'jta'al le yóok'ol kaabo' le óolale' yaan káasik jel bisbáail yéetel le lu'um je'el bix mix juntéen úuchike'.

1

Úuchben tsikbalil: Xonaxi k'oxa'anchari

U tsoolaajil: Ché'enxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wu'uyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a jka'ansaáj wa xka'an-saáj xook le boonilo'obo'.

Xonaxi K'oja'anchaájí

Le máaxo'ob kanáantik u ba'alilo'ob le yóok'ol kaabo' ts'o'ok u ya'abtalo'ob t'i tuláakal u lu'umil Méjico. T'i tuláakal u naájil xook primariae' yano'obi'. Ts'o'ok u jooók'olo'ob yéetel utsil. Yéetel ba'ax ku jaanta'al ku beetik k'aas t'i le yóok'ol kaabo' yéetel u kuxtal máak.

Ku yúubikubáalo'ob ma'alobil, tumen ts'o'ok u jooók'olti'ob utsil tu ch'a'atuklilo'ob ba'ax unaáj u jaanta'al. Ts'o'ok u jump'iit kuuntik yalabo'ob yéetel u kanáanta'al yóok'ol kaabe' táan u béeyta'al. Beyxan táan u bin u jump'iittal u k'oja'anil ch'ujukwiix yéetel u máan tsaatsel máak te' kaajo'. Tumen ts'o'ok u kaniko'ob beyxan u ka'ansiko'ob uláak'o'ob u xoko'ob u etiketail ba'axo'ob toba'an ku ko'onol. Ba'ale' úuch jump'éel ba'ax ma' tu pa'atpaájal.

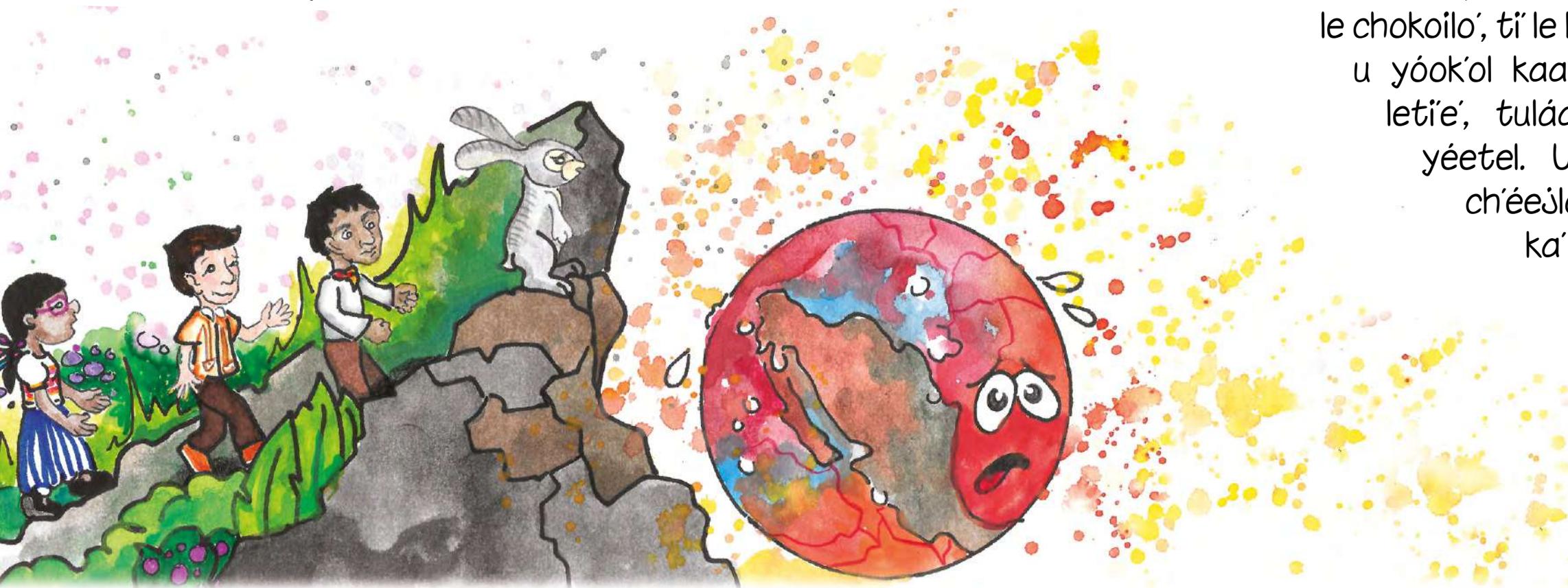
Ñam le chan wáay túul Méjicoil kaja'an te' ujo, kuch yáalkab te' tu suumil le tuuch

nupik le lu'um yéetel le ujo' ka' biin tu yiknal jankúul che' tu kúuchil xooko'. Te'elo' jooóp' u beetik u juumil u paaxil yóok'ol kaab tu yóolal u sutikubáaj le j-Kanáanilo'obo' u pakto'. Le yáax ilo'obe' Victor, Yunúen yéetel j-Kanáan yóok'ol kaabo'obo' u xoknáalilo'ob cuarto grado. Ñam tu beech'abtaásti'ob utia'al ka' xii'ko'ob tu séeba'anil u nos lu'umil paalal.

Le ka' jooök'ob tu kúuchil xooke', éetailo'ob j- Kanáano'obo' áalkabnaajo'ob tu joolbal u suumil tuuch tu séeeba'anile K'uchóob tu noj lu'umil paalal. Tí' ku pa'ata'alo'ob tumen Ñam te' tu yokbalo'. Tuláakalo'obe' tsikilnaajo'ob tu táan "mina'an u xuul" yéetel tu séeeba'anile bisa'abo'ob tumen Ñam tu kúuchil tu'ux ku ch'ene'etik tuláakal yóok'ol kaab tí' jump'eel wiits. Tu xiimbalo'obe' ma' tu t'aano'ob táan u kás tuukulo'ob, kex Ñam ma' tu yilpajal óotsil yóolej, mix u káat t'aani'.

K'uchóob túun te' observatorio ka tu pakto'ob le xNa'tsillu'umo'. Chaku yilpajal yéeteluch'áajal k'iilkab yéetel ch'iika'an ooxol.

J'Victorej tu ya'alaaj: žba'ax ku yúuchulti' Xonaxi?

-K'ojá'an, táan u chokwil- tu núuktaj Ñam.

Victor, zapotecoil tu kaa'jil Oaxaca'e', kula'je', t'oonolnaají' ka' tu makaj u chí'. Ñam náatsíj ka' kula'jí' tu tséel. Yunuén yéetel José xane'. máano'ob junsúutuk u yu'ubo'ob le ch'ich'óob yéetel le iik'o'.

Victore' tu k'áataj: -žba'ax yaanti' k-Na'tsil Xonani? Yaan wáaj u yutstal? Wa letí' k'ojá'ane' beyxan to'on.

K'ojá'an tí' ya'abach ba'ax, ya'abach k'aasil. Je'el u paa'jtal k-a'alil ichil jump'ítil t'aanile' u sa'atal equilibrio. Sa'at u ekilibrio' le ja'o', le iik'o', le chokoilo', tí' le lu'umo', tí' u jejeláasil ba'alilo'ob u yóok'ol kaab. Beyo', kéen k'ojá'anchajak letí'e', tuláakalo'ob k-k'ojá'antal xan tu yéetel. U paalalo'obe' táan u biin u ch'eejlo'ob. Kéen sa'atak juntúule bey ka' lu'usa'ak junxéet' tí' le xNa'tsil lu'umo' istikyaj u ka' ch'a'ik u yóol. Ka'ache' chéen yéetel kíimak óolale' ku ts'áakal, bejela'e' ma'. K'a'abéet tí' áantaaj-tu núuktaj Ñam.

-u paalalo'obe'

to'on le máako'obo', iChéemba'ale' to'one' ma' ch'eejko'oni! beytúuno', ba'axten k'ojá'an, -tu ya'alaás Ynuén.

Le xNa'tsil lu'umo' wa Xonaxi chúuka'an yéetel jéjeláas xéet'el, millono'ob. Ma' chéen le máako'ob u xéet'elo'obo'. Le k-na'tsilo' beetpaás yáaxleka'wáak' jump'éel nuxí'universo. Tí'miilesil ja'abo'obe' bin u siistal yéetel junjump'ítile' ka' jooop' u béeytal yéetel u nupikubáas yéetel sustancia'ob ka yaanchaás tuunich, atmosfera', mejen múuch' ik'elo'ob. U jaajile' ma' úuch ku yaantal le kuxtalo'. Ka ts'o'ok u yaantal le kuxtalo', máan ya'abach ja'abe' ka yaanchaás le máako'obo'. Uláak' jump'éel kuxtal te' yóok'ol kaabo', Chéemba'ale' jach k'a'ana'ano'ob. Chéen k'uchko'obe' kuxlajo'ob jela'an tí' u láak'óobo'. Chéemba'ale' tí' jump'ít k'uin tak aniko'one', le bix u kuxtalo'obe' ts'o'ok u taasiko'ob loobil tí' u láak' kaja'ano'ob te' lu'umo'.

U ja'abil le lu'umo' ma' tu p'iisil jé'ex le k-tia'alo'. u k'aaba'e' u ja'abil u xo'okol bix le lu'umo' ichile' ma' tu xo'okol le ja'abo'ob, ku xo'okol u milesil u millonilo'ob ja'ab. Jáan tukulte'ex juntúul máak yaan 100 ja'abti', jach 99 ja'ab yéetel 5 wiinal yaantie' ka' siis uláak' u paal. Bey u chiikpaásal le máako'ob tí' u xookil u ja'abil na'tsil yóok'ol kaabo'. Le máako'obo' táant u k'uchlo'obe'.

Táanil tí' te'exe' ts'o'okili' u yaantal litosfera', beeta'an yéetel chich lu'um, yéetel mineralo'ob, tuunich, sajkab. beyxan yaank'a'ach atmosfera, iik' utia'al kuxtal, ku kanáantiko'on tí' u juul le k'íino', ba'ale le ka' yaanchaás u jáatsal tu'ux yaan ja'e' yéetel bix u suut lu'um yéetel ka'ane', iYaanchaás le kuxtalo! Táanile chiikpaás ik'elo'ob jach mejentak, ku ts'o'okole' ka' yaanchaás kayo'ob, ku ts'o'okole' chuchben ba'alche'ob, ku ts'o'okole' kuxtal ku wa'atalo'ob bey máake'. Tu ts'o'ok ka' máan ya'abach ja'abe' ka yaanchaás máak.

U kuxtalil k-na'tsil lu'ume' jump'éel ba'al jach táaj jats'uts, tí' ku máan le ja'abo'obo' ts'o'ok u k'ojá'antal ba'ale' ts'o'ok xan u kanik u

ts'akikubáaj. Ts'o'ok xan u yúuchul t'i' loobil ku ts'áik ich sajbe'en tsíilil-tu ya'alaáj Ñam.

José tu ya'alaáj: -bey in wóole' jump'éel t'i' le loobil yaanchašt'i'e' let'i'e' ka tu jéentantubáaj yéetel jump'éel meteorito. Jach úuch loobej tak ch'eesik ba'alche'ob. Mix juntéen tukulta'ab wa je'el u ch'eeslo'obe', je'ex le dinosauriobo'.

Beeyo', tuláakal k'expajil-tu ya'alaáj Ñam ka' ka tsikbalnaji: -le clima'ob yéetel le nukuch kúuchilo'obo'. Le yóok'ol kaab le bix k'aj óolta'anik ka'acho' jumpuli' k'expají. Le áalkab ja'o'b,

ka'anábo'ob, u chokoil le lu'umo', tuláakal. Bey jé káajale', ba'ale le xNa'tsil lu'umo' ma' tu p'ataj u meyaší, le yaanjil u jé káajalo' u paalal, u bixil le kuxtalo'.

Victore' tu ka' k'áataj: -ba'axti' k'ója'an Xonaxi. Ba'axten tu chokwil.

Ñam tu níuktaj: -bejela'e' k'ója'anchaj tu yóolal le máako'ob tu sataj u na'ato'obo'. Le Destruçsoloso'obo' ku meyaštiko'ob le Nometocaso'. Kéen beete'ex u much'táambalil u j'Kanáanil le yóok'ol kaab te' tu noj lu'umil le paalalo'obo' yaan in tsolik t'iob jach tu beelil. le j- Destruçsolos le bix ts'o'ok u beetiko'ob u maas chokotal le yóok'ol kaabo' yéetel lelo' ts'o'ok u k'expajal u chokotal utia'al u beetik loob t'i'e' lu'umo'.

Máax túun le j'Destrucsolos -tu k'áataj Yunuén.

Le máako'obo' jela'ano'ob t'i' uláak' ba'alche'ob tumen yaan u na'ato'ob, yojelo'ob kuxá'ano'ob, yojelo'ob siijilo'ob yéetel yojelo'ob jump'éel u k'iinile' yaan u kiimilo'ob. Tubeeto'ob u yaantal t'aano'ob yéetel u t'aanil u chu'upul yóok'ol kaab. iTu ka'ansajo'ob t'aano'ob jach jats'utstako'ob yéetel yaan u na'atil! Le homo sapiens káajo'ob walaší'

K'a'ap'éel táankuch millonesil ja'abo'obe'. Ba'ale' walaški' 300 ja'abe' káaj u k'exik u kuxtalo'ob yéetel u tuukulo'obe' ka' tu tia'alinto'ob tuláakal. Le máako'ob je'elo' letie' J- Destrucsolos yéetel Nometoca'ob, maas táanilej k-t'aan tu yóolalo'ob, ba'ale' beoritase' óojselte'exe jach táaj mina'an u na'ato'ob, bey ch'óopo'obe'. Jach nuút'una'ato'ob. Ma'tupáajtaluyilikubáalo'obe' wa ma' junjunxéet'il'.-tu ya'alaš Ñam.

iJach túun K'aas! -Tu ya'alaš Ynuén-bix junjunxéet'il?

Beey, chéen leti' ku yilikubáalo'ob, ma' tu yilik uláak'o'ob. ku ts'o'okole', chéen ku yiliko'ob jumpeel wiinkilil, yaan kiinej xma' tuukulil, ma' yojelo'ob wa yaan u yiik'alo'ob, u kuxtalo'ob, u yóolo'ob.

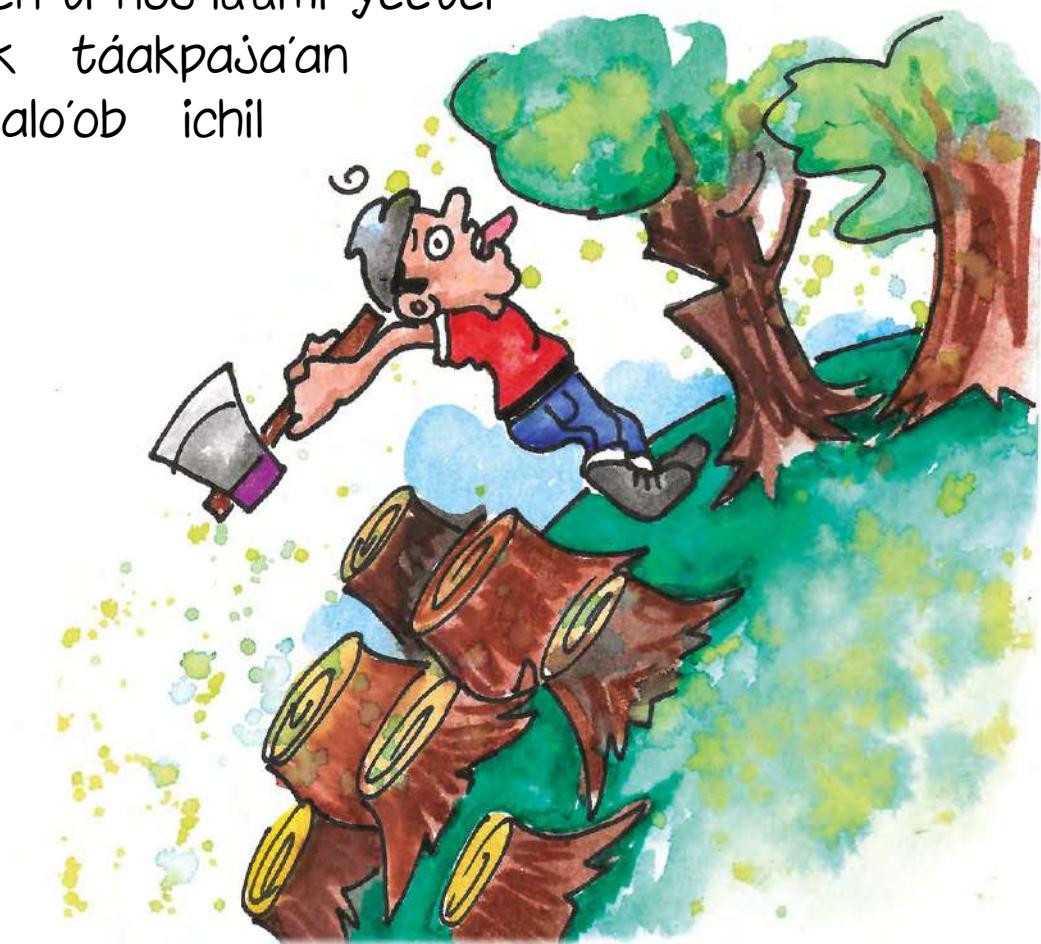
JVictore' ma' tu p'aataš u K'áatiki: -Ñam, ba'axti' koja'an le yóok'ol kaabo'.

ia...ti' u jach chuupil yéetel máako'ob mina'an u na'ato'ob chéen ku beetiko'ob ba'ax ku ya'alalti'ob tumenle J-junaaj j-kaskunaajo'obo', paklan ch'óopo'ob! Jach ya'abo'ob, u chupmo'ob le lu'umo', Ku kaskúuntiko'ob, ku xuupo'ob yéetel ku yoksiko'ob k'aas ichil; Ba'ali' u K'áasti'ob u beetiko'ob loob ti' neek' wa iinaje', u tikinkuunsiko'ob le lu'um, u ch'ak che'ob wa u chupko'ob le iik' yéetel ba'ax kimicoe'. U ba'alilo'ob

yóok'ol kaab, k-na'tsile' koja'an ti' le ya'jil je'la', Le óolale'ku jach chokotal. Úuch jooop'ku yila'alle máako'ob yaan u na'ato'obo' ku ya'aliko'ob to'on k'aas chéemba'ale' le mina'an u na'ato'obo'-tu núuktaš Ñam.

Ba'ale' yaan ba'ax óolal ta t'anaajo'on Ñam, jKanáanilo'on ti' le yóok'ol kaabo' yéetel yaan u p'aajtal k-áantik. Ba'ax k'a'abéet k-beetik-tu k'áataš José.

K'a'abéet u yaantal k-na'at tu yóolal le kuxtalo'obo' k-ojéelktik ma' chéen kuxa'ano'ob ich láak'tsil wa ti'e' kaašo'. K'a'abéet k-tuukul ma' chéen ti' noj lu'umi' yéetel ojéelktik táakpaşa'an u kuxtalo'ob ichil máak.

Te'exej ulák'tsile' ex le máakilo'ob le yóok'ol kaab yéetel ti' u kajnáalilo'obo'. U paalale' ex le xNa'tsil yóok'ol kaabo', je' ex teen u ch'íbalilen t'u'ule'.

U yaantal a ma'alob tuukul tu yóolalle jejeláas kuxtalilo' ku biskech ti' u jaa'jil, ku beetik a na'atik ma'a beetik loob ti' ulák' kuxtal yéetel a wáantik ka yanak ma'alob tuukul ti' le máaxo'ob mina'anti'obo', wa ti' ulák' ba'axe, ima' a beetik ba'ax u k'áato'obi! U Kaasile u beeta'al ba'ax u k'áat máakchéen ku yilikubáaj mixtuna'atiko'ob wa táakpa'ano'ob ti' tuláakal jump'éel ba'ax

maas nojoch. Bejela'e' u meya'ile' beetke' ex u yúuchulma'alob tuukul tuyóolallekuxtalo'. iTuukul ti' ba'ax nojoch! Yéetel ma'alob tuukul tu yóolal le kuxtalo' yaan káasik utskiintike' ex le lu'umo'. Ma' chéen ch'a'abili' ba'ale utia'al lelo' yéeya'an u paalalilo'ob México, le óolale' kaja'ano'ob jach tu tuuch le Ujó'. Le óolale', yéeya'abe' ex tumen le xNa'tsil lu'umo'.

K'UBEN TI' KAAJ

1. T'i'upaax ille jéets'elilo', k'áate'ext'i a jka'ansaj wa xka'ansajé'ex ku xokte'ex wa ka wu'uye'ex le úuchben tsikbaló'ob jun yéetel óox t'i' u áanalte'il jun t'i' u úuchben tsikbalilo'ob u tuuch le Ujó' yéetel núukt le k'áatchi'oba'.
2. Tu'ux yaan u noj lu'umil le paalalo'obo'.
3. Ba'axten le xNa'tsil yóok'ol kaabo' tu yéeyaj Méjico utia'al u tuuchint le Ujó'.
4. Te'exe' a k'áate'ex wáaj a beeta'abáale'ex u jkanáanil yóok'ol kaab.
5. Tsikbalte'ex ba'ax u k'áat u ya'al u p'áatal mina'an u ekilibrio le xNa'tsil yóok'ol kaabo'.
6. Bone'ex u yoochel juntúul máak yaan u na'at, juntúul j-juunal k'askunaj yéetel juntúul jma' tu ts'abalten.

K'UBEN TI' TEECH

1. Ts'íibt t'i' a cuaderno jumpeel ba'ax ku ye'es ka na'atik le ma'alo'ob tuukul tu yóolal le kuxtalo'obo' yéetel bix a tuklik unaaj u yaantalto'on tuláakalo'on le ma'alob tuukulilo'.

2

Úuchben tsikbalil: Páab le relojo'

U tsoolaajil: Ché'enxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wúuyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a jka'ansaaj wa xka'an-saaj xook le boonilo'obo'.

Páab le relojo'

-Kin wa'alikte'exe' utia'al káasik meya'jlike'ex le talamila' ma' t'aane'ex yéetel k-cha'ante'ex u ba'alilo'ob yóok'ol kaab. K-u'ye'ex xan. Yaan ba'ax taak u ya'alikto'on. U ba'alilo'ob yóok'ol kaabe' yaan ba'ax ku ka'ansikto'on, ojéelaajil ku ya'abtal kéen máanak ja'abo'obe ku k'aaba'atik na'atil.

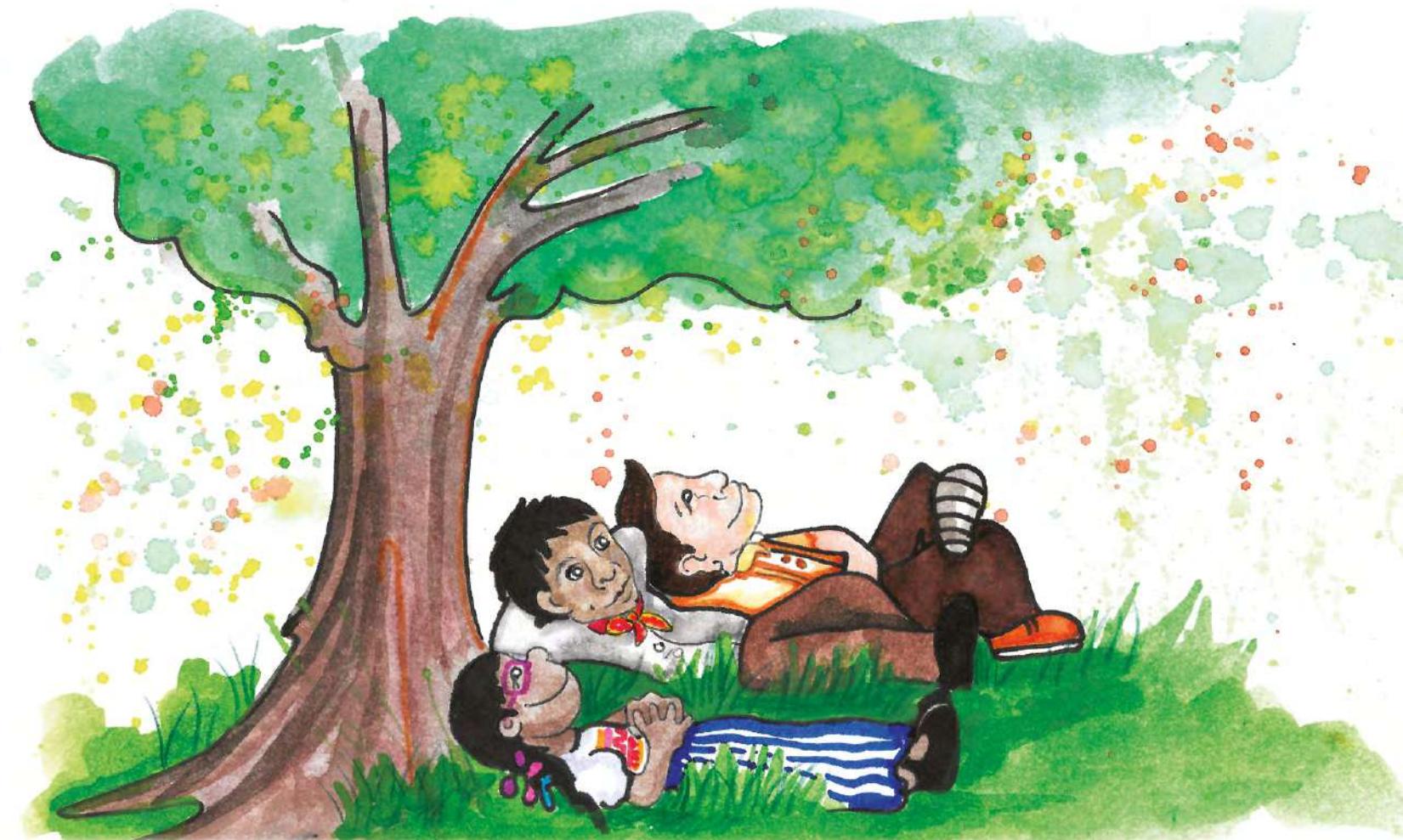
K-máasewáal kaajile' yaanti'ob le páajtalil je'elo': ku t'aano'ob yéetel u ba'alilo'ob le yóok'ol kaabo'. Yáaxej mi jach ilko'ob, ku kaambalo'ob yéetel ku müul ch'a'atukliko'ob ba'ax kéen ts'o'okok.

Bey las 3 u chínil kíin le táan u ya'alik le t'aano'ob jVictor t'i u éetailo'ob jkanáanil yóok'ol kaabile'. Chilikbalo'ob t'i jumpeel chan káakab lu'um yáanal junkúul che' táan u cha'antiko'ob u bak'anpaacho'ob. Tu yu'ubaajo'ob u juumiik', yéetel tu yu'ubaajo'ob u yooxol le kíino', tu yilaajo'ob le bix u bin u máan le súutukilo' táan u bin u chínil kíin. Ma't'aanaajo'ob júumpulii tumen bey tu ya'alilo'ob

kéen u beetilo'obo'. Ma' u t'aano'ob yéetel chéen u cha'ano'obe'.

Le ka' ts'áan le kíino' ka' liik'o'obe' ka' bin u xiimbalo'ob te'naaj yaan maas naats'o', tu yotoch Inés, u xkiit j-José. Te' bejo' jVictorej le yáax t'aanaaje' ka' tu ya'alaaj -ba'ax maas táabse'ex tie' 4 horas ma' t'aanaajo'one'xi'.

Yunuén tu núuktaj: -tin wilaj u máan le súutukilo'. Yáaxej jach xaan tin wilji', káaj in yaayan, in káat ka'ach ka' máanak séeba'an; ba'ale' búuyen in cha'ant le müuyalo'obo'. Taak in wilik buka'aj u xáantal u péek tak táanxel tu'uxi wa in wilik u k'exik bixi'.

Tené jach jats'uts tin wilajil bix u bin péek le k'iino'. Le bix u bin u jelpajal u boonil...tin tuklaje sáansamal bey u yúuchulo' chéembale'ma'in jach cha'anti', kex tumen ti' kaja'anen ti' in k'iichkelem lu'umil Yucatán jach k'aj óola'an ti' bix u ts'áana k'iine'-tu ya'ala'j José.

JVictore' tu tsikbaltasti'ob le Zapoteco'ob, je'ex u láak' miatsilil mesoamericanale ku k'uultiko'obleumáanlek'iino', tumenku ye'esiki'ob le sicloso'. Le siclo'obo' je'el u béeytal u yilal ti' jump'el segundo, jump'el minuto, jump'el hora, jump'el túulis k'iin.

-le máasewáal kaajo'obo' tu yilaajo'ob ka'ache' u xáantal le k'iin yéetel le áak'abo' ma' keeti', yaan u k'iinilo'ob ja'ja'al beyxan yáaxk'iinil, le

na'at yaanchaasti'ob ikil u jach cha'antiko'ob yóok'ol kaab, tu ts'áajo'ob u k'aba'e' calendario. Le calendario jump'el jach nojoch na'atil ku ts'áikto'on le yóok'ol kaabo', yéetel lelo' ku ka'ansikto'on u súutukil meyaj yéetel u súutukil je'elel, u súutukil pak'al yéetel u súutukil jooch.

iJach táaj k'aana'an le u máan le k'iino'obo! iU ye'esa'al tsiikil ti'e' k'iino'obo! u Yuumtsil zapoteco jach k'aana'ane ku k'aaba'atik ka'ach Coqui Xee wa le óoxlajun péeksajil, leti' ilik yéetel nuuktik ka'ach u taalbal ciclo ku beetik u yaantal le kuktalo'. Ti' leti' ku taal tuláakal yuumtsilo'obo' u jaajile' óoxlajun táan icho'ob jela'antak ku taalo'ob ti' le juntúulili' Yuumtsil beetmilo'obo'. Beytúun jach k'aana'anil le k'iino'ob yéetel u máantats'il ba'ax ku taalo'.

Le calendario jach k'a'ana'ano'ob yéetel jach ku meyajo'ob ti' tuláakal yóok'ol kaab tumen, kex tumen máako'on k-k'áat kuxtal yaanal bixe, tu k'iinil inviernoe' ku beetik ke'el ba'ale' tu k'iinil verano ku beetik ooxol. Ma' a we'esik tsíikil ti' le calendario bey táan a bin kúulpachile', yaan a ts'áik u nook'il a ke'el utia'al a bin jáal k'a'anáab wa ts'áik u nook'il a bin k'a'anáab Polo Norte.

U jaañile' ma' a we'esik tsíikil ti' le k'iino'obo' jach ma' ma'alobi'. Máax ma' tu ye'esik tsíikil ti' u k'iinilo'ob yóok'ol kaabo' chéen tu yilikubáabal, ma' tu yilik uláak'o'obo' mix le lu'umo'. Ma' tu yilik u jaañil. Lelo' mina'anil u na'at máak. Óoli' bey ka weenkech ti' k'iinile' yéetel ka kuxlakech áak'abile', bey ka siiñilkech ch'íja'ane' ka kíimkech champaale'; u bin máak kúulpach.

Kucho'ob tu yotoch le xkiit x-neso', letie' tu siiñti'ob u jaanto'ob jump'it bu'ul yéetel u péenkuchbil waajil ixíim ka' tsikbalnajo'ob tu yéetel. Tu tsikbaltasti'ob le ba'ax ku tukliko'obo'.

Letie' tu ya'alañ xantiobe' le kuxtal wiinike' yaan xan u ciclosi: siiñil, a paalita, ku ts'o'okole' a salan táankelental,

táankelental, u máan a táankelmal, u yaantal a ja'abil, tu ts'o'okole' a ch'íjil. U jaañatsal u kuxtal máak, tuláakal jatsúts wa ka kanáantikabáas.

Yunuén tu ya'alañ: - mix junteen tin tuklañ ka'ache' wa in ja'abile jump'el ciclo, ba'ale' beyo', unañ in k'aj óoltik u ba'axtenil u ciclo in kuxtal.

Victore' tu ya'alañ ti' x-kiit lnés yóolal u k'ója'anil lelu'umo'k'ója'an tumen máan j'a'an chuupil yéetel máako'ob mina'an u na'ato'ob le óolal túune táan u jach ilik u jatsútsil u ba'alilo'ob yóok'ol kaab.

x-nesé' tu ya'alañti'ob: -u ba'alilo'ob yóok'ol kaab yéetel le máako'obo' k'ója'antale' ex tumen

yaan k'iine' ma' k-ojle'exe' yaan tsikik je'ex u ya'alik le k'iino'. Yaan ba'ax ma' unañ k-siit'tiki'. Te' k'a'anáaba' yaan ba'ax k-siit'tike'ex jach ma'unañ k-siit'tike'xi', lelo' ku beetikto'on loob. K-siit'tik ciclo wa k-beetik ich muuk'ile' ku beetik loob ti'e' lu'umo'.

xJosétuya'alañ:-u'jaajile'letúumbenba'alo'obo' ku yáantañ ka séeba'an u yaantal k-jooch, a beetik ya'abach pak'ale ku ts'áik ya'abach janal ti' jump'it k'iin. iU nukuch kúuchilo'ob pak'al yéetel u yáantañ fertilizante ku séeb yaantal je'ex xan tséentbil kaye!

Yunuén yéetel Victore tu sutaj yich u pakatiko'ob. Inese' tu ya'alañ ti' xJosé: -jach leti'e ma' unañ u beetpañlo'. Ma' unañ k-beetki', mix ba'al óolal unañ k-beetik u muk'ul

muuk' le lu'um yéetel k-beetik
loobti' ikil siit'tik u ciclo.

Le k'iino'ob ka'abéeto' leti'e k'iino'ob unañ, ma' leti'e máako'ob ts'áob, bey le yóok'ol kaabo' to'one' ma' unañ k'exik bixi'. Le óolale koja'an le yóok'ol kaabo' wa ka úuchuk wa ba'axti'e',

le ku yáax kiimlo'obo to'on, maas neetso'on.

Jach taalam u pa'abañ u p'iisil k'iin u kuxtalil yóok'ol kaab, u séebalkunsa'al le cháako' wa u xu'upuj u muuk'il le lu'umo, je'ex ka' anak chéen k'iin wa chéen áak'ab yo'olal u juul le k'iin uti'al u liikiñ le paak'alo'obo'. Ts'in wóole' uts, ba'ale'mina'an áak'ab, tuláakal ba'al je' u yeelele' je' u xu'upuj le ja'o', je' u taal jump'el nojoch loob--xu'ul u t'aan xlnés.

JVictore' tu núuktañ:- u'jaajile' le óolal ts'o'ok u seen k'expajal le k'iino'obo', tumen le ts'o'ok u máan o chokoil yóok'ol kaab, le beetike' Xonaxi yaan chokoil ti', tumen u relojile' pa'a'bil le óolal k'expajal le ciclo. Tumen má tu beeto'ob je'ex le calendario, le k'iin yéetel le áak'abo', chéen tu yóolal u tuukulo'ob chéen ti' taak'in.

Le jDestruçsoloso' maas ya'ab u náajaltiko'ob taak'in ka'alikil yaan ku ts'o'okole' le Nometoca ku ma'analti'ob tuláakal, kex ka' úuchul loobti'ob, kex u yojelo'ob kéen maanako'obe ku beeta'al loobti'ob beyxan ti'e' lu'umo'. Le Nometoca, saatalo'ob tumen ma' tu jach paakato'ob, chéen ku tuukliko'ob ti' u k'íimakil yóolo'ob te' súutukilo', ku xotiko'ob le k'iino', ku xéexet'ko'ob, tumen ba'ax u k'áast'i'ob le ts'o'ok u máano', u k'a'asañil yéetel u beeta'al tu beelil le ba'axo'obo' mix le ku taal u k'iino'.

Ba'ali u k'áajt'ob ma' u kaambalo'ob t'i u na'ato'obe', mixna'atil, chéentaakukuxtalo'ob te' súutukilo'. E'esa'jil: ku yuk'iko'ob ba'axo'ob chuup yéetel kimicos; junsúutuke' kii yuubiko'ob, junc han súutukil, le súutukilo'bey jump'éel chan puntoe'. Ma' tu tuukliko'ob t'i ba'ax ku taal u kiiin le ba'ax ku yuk'iko'obo' tu bin u ya'abtal tu wiinkililo'ob ku ts'o'okole' ku ts'a'ayal yaaya'j k'ója'anilt'ob.

Le t-beete'ex táanilo'o, le k-beetke'ex bejela'e' jump'éelili' yéetel le ba'ax ku taal u kiinilo'. Yaan jump'éel linea tu kiinil, kex k'áat k-ile'ex bey mejen punto jump'áayile ma' beyi'-layli' tu t'aan j'Victore'-tuláakalba'ax k-beetike' yaan ba'ax ku taasik tu paach. Xonaxi k'ója'an, to'on xan u kajnáalilo'obe' beyxan, tumen páab le relojo' wa ichil uláak' t'aane' t-pa'aje'ex.

K'UBEN TI' KAAJ

1. Jóok'ene'ex tu táankabilukúuchil a xooke'exe', beete'ex jump'éel wóolis jump'éel metro u jumpáayil ti' uláak' yéetel ma' a t'aane'ex chéen u'ye'ex u ba'alilo'ob yóok'ol kaab. Mix ba'atí wa kaja'ane'ex ti' chan kaaj wa ti' méek'táankaajil, il a wile'ex le múuyalo', u'uy u piktek u táan a wiche'ex le iik'o', ilawile'ex wa yaan k'iin wa nookoy. Ku ts'o'okole' ich jéets'elile', tsikbalte'ex:
2. Talanchaj wáaj te'ex ma' a t'aane'ex ich chúumuk hora, ba'axten.
3. Ba'ax jump'éel ciclo
4. Tsikbalte'ex jump'éel úuchben tsikbal tu beetaj te'ex a noole'ex.
5. A'ale'ex u jela'anil ichil junmúuch' k'ajbesajil wa ti' miatsil yéetel ojéelaajil.

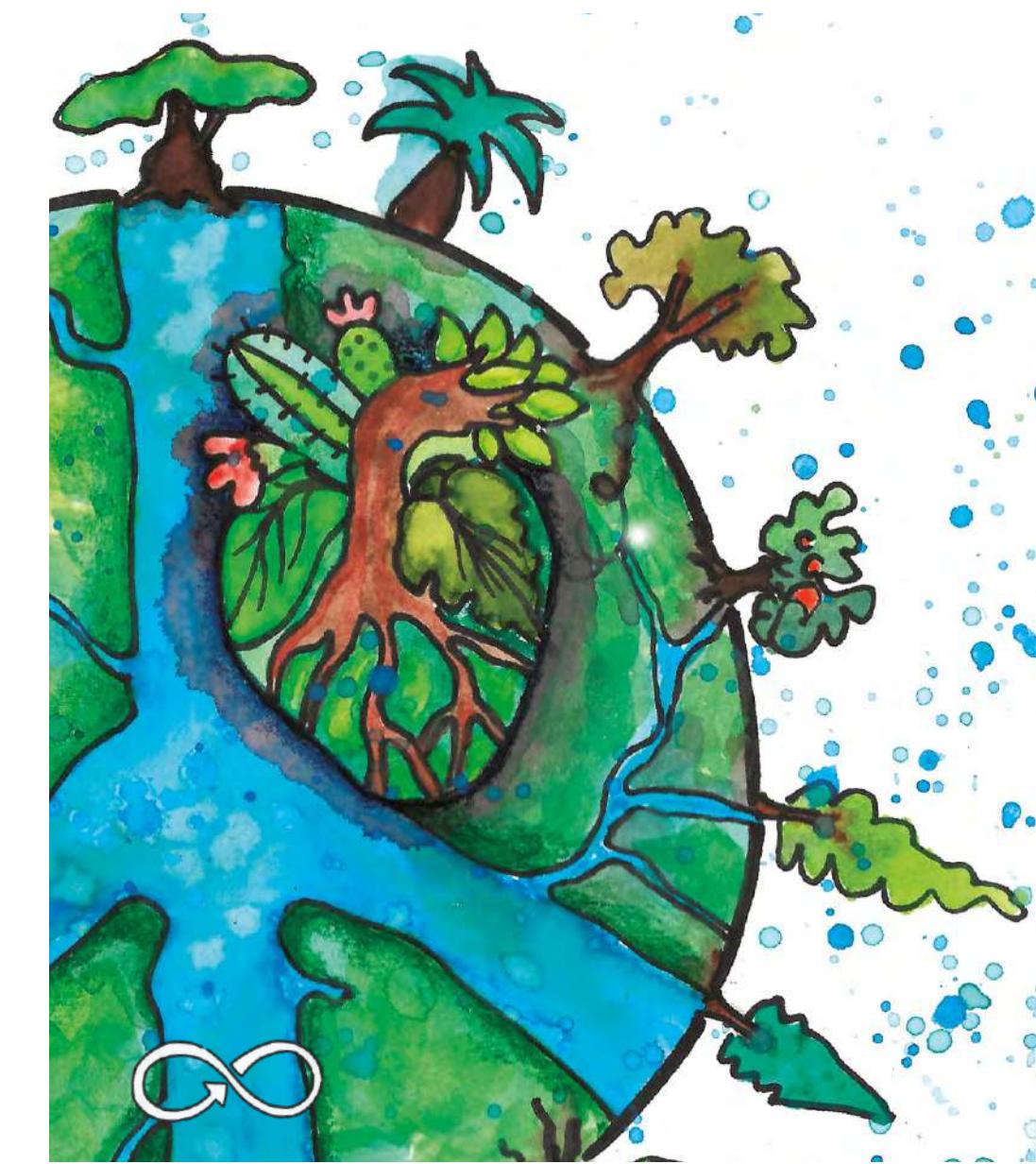

K'UBEN TI' TEECH

1. Bix u k'aaba' u maas k'aana'an Yuumtsil u miatsilil Zapoteca.
2. Ba'ax ti' ku meya'jtech le súutukilo'obo'.
3. Buka'aj súutukil te'k'iin ku p'aajtal a cha'antik u ba'alilo'ob yóok'ol kaab utia'al a na'atike'. Ma' xaane' a cha'antik jump'éel nojoch k'aax tak paktik jump'éel chan nu'ukul tu'ux pak'a'an lool wa juntúul siinik.

3

Úuchben tsikbalil: U wiinkilil lu'um

U tsoolaajil: Ché'enxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wúuyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a jka'ansaáj wa xka'an-saáj xook le boonilo'obo'.

U wiinkilil lu'um

Uwiinkililmáake je'eluk'ója'antalti'uyaalu'k'abe', tu xcha'an kojil, ichil u wiinkilil máak je'ex u jobnel wa u puksíik'al máake', ba'ale' je'el u ts'akkubáaj máake' tumen tu wiinkilil máake yaan jump'éel ba'ax ku k'aaba'atik anticuerpos. Beyo'ob mejen soldado'ob kaşa'ano'ob ti' u wiinkilil máak ku kanáantik Wa yaan ba'ax ku yokol ichile'. Yaan k'iine jach yaaáj u looxo'obe' le tu'ux ku looxo'obe' ku chokotal ku ts'aikto'on tak chokoil ku k'ója'ankuntiko'on. Yaan k'iine ku ts'abaldo'on jump'éel ts'aak ku k'aaba'atik antibiótico utia'al k-ma'alobtal. Lelo' dyosbo'otik ti' u meyáj k-wiinkilil yéetel ti' le anticuerpo ku béeytal k-kuxtal ich toj óolal, -tuya'alaájlexTs'akyajo'x-Estrellitao', Le joo'lpo'opil le kúuchil ts'aak tu noj lu'umil le paalalo'obo'.

Le óoxtúul jkanáano'ob yéetel Ñam táan

u tsikbalo'ob yéetel leti' tu táankabil le kúuchil toj óolal ba'apachta'ano'ob tumen loolo'ob, Táan u tsikbaltiko'obti' ba'ax tu yilaajo'ob te' kúuchil ku cha'anta'aj p'eenkech eek'o'ob te' ka'analó'. Tu ya'alaajo'obti'e' le lu'umo' yaan ti' chokoil k'ója'ane táan tak u kikilaankil.

Yaan wáaj u yutstal yéetel u anticuerpos- tu k'áataj Ynuén.

llawile', te' xNa'tsilo' yaan jump'éel jela'anil ti'e' ekilibrio. Jela'anile' ma'u k'áat ya'al talam Wa kex istikyaáj, u k'áat ya'ale' yaan jejeláas bix yanik

yéetel ya'ab bix u nupkubáaj. Le anik túun t'i'e' k-na'tsil yóok'ol kaab le jejeláas xéexet'o'oba kukaaba'atik jejeláasil kuxtalil, u páastalil túun ts'áakle yaan yilubáa t'i le jejeláasil kuxtalile-laayli' táan u ya'alik le xts'ak yaaj Estrellita, juntúul chan ch'úupal 9 ja'ab yaanti'.

Ñam tu káatasti'ob ka tuukulnako'ob-le jejeláasil kuxtalilo' ma' jump'éel u tsoolol mina'al ba'ax kuxáano'ob te' yóok'ol kaabo'. Le jejeláasil kuxtalilo' yaan nukuch jats'uts káax t'i, yaan ecosistema t'i ichil túun xane' yaan le kuxtalilo'ob, geneso'ob. le óolale' le jejeláasil

kuxtalilo' junmúuch' jejeláas ba'axo'ob.

Yunuén u máasewáalil purépechae', tu che' oksubáaj te' tsikbal utia'al u ya'alik yéetel ki'ímak óolal: -in noole' u tsikbaltmaten chéen to'on le máasewáal kaa'j ts'o'ok kanáantik tak 80 por ciento t'i u jejeláasil kuxtalilo'. To'one' k-na'atik u ba'alilo'ob le yóok'ol kaab mas t'i uláak' miatsilo'obo'.

Ñam tu ya'alaaj: -ts'o'ok xan a kanáantike'ex ma' u sa'atal le jejeláas miatsilo', le jejeláas t'aano', u bixil u yilal le Kuxtalo'. iLelo' jach táaj k'aana'an!

José le táan u yu'ubik le tsikbalo' buuyul tuukul ka' tu ya'alaaj: -le nukuch kúuchilo'obo' jach jats'utso'ob yéetel jach k'aabéeto'ob, yaan ba'ax óolal t'i'ano'ob telo', utia'al u yáanto'ob u equilibrio le lu'umo'. Le ecosistema'obo' je'el u

béeytal u yilpajal bey u bin meyjile' wa bey nukuch kúuchile', ma' tuláakal yaan te' utia'alk-ilikba'axkéenk-beete yéetelo', ba'ax je'el u páastal beetik utia'al u maas aantal ma'alob le máako'obo'.

Le miatsilo'ob beeta'ano'ob tumen le Destruçsoloso'obo' chéen maan u yojel u beeto'ob, wa ba'ax tu'ux ku jóok'ol xta'miis ku ts'o'okole'ku koniko'ob t'i le Nometoca leti'obe'

tuláakal ku maniko'ob. Ba'ale' yaan ba'ax t'i le yóok'ol kaabo' mix tu páastal u p'iisil mix u aalil mix u chowakil, ma' tu páastal u ya'alaás başux.

iKu koniko'ob túun le j-ch'akche'obo! -tu núuktaj jVictor-le kéen u ch'ako'ob le che'obo', ku p'atiko'ob tikin le lu'umo', ku kiimil le ik'elo'obo' yéetele ku bin le ba'alche'ob ku páastal u puts'ulo'obo'.

Utiáalo'on le lu'umo', le kéen ts'o'oksa'ak u k'in le nukuch káaxo'obo' ts'o'oksike'ex le lu'umo', janpik'e'en; ku tóoka'ale' ku beeta'al loob t'ie' loolo'obo', t'ie' báalamo'obo', t'ie' tsíimino'obo', t'ie' ch'ich'o'obo', t'ie' síniko'obo', k-k'os'a'ankuuntike'ex u wiinkilil le lu'umo' tu ya'alaás j-Victor.

Ñam, tu tek liisaj u xikino'obe' ka tu ya'alaás: iÁalkabnako'one'exi táan u yelet jump'eel u nuxí' petenil México! Junjuntúul Destruçsoloso'obo' tu t'abajo'ob káak' t'i tumen jump'eel máasewáal kaaje' ma' tu yóotaj u kono'ob utia'al ka'suutuk su'ukili'.

-iKin wa'alikte'ex! -kin wa'alik jVictor le táan u yáalkabo'.

Juntáats' kúcho'ob Caampech tia'an le paalalo'ob jKanáan yóok'ol kaabo'obo'. Jach táan u kiline'ka' yaanchaj u k'áatik áantaj Ñam t'i cháak utia'al ka' túuxtak t'i ja' t'i u mootsil le

lu'umo', ka páatchajak u tu'upul le k'áak'o'.

Le jkanano'obo' mix juntéen u yilo'ob Ñam jach ch'ichnak. Ka tu ya'alaás: -le máako'obo' ku ts'akik u chokoilo'ob yéetel xiíw wa yéetel ja'. Le óolale' yaanchaj in t'anik cháak tumen k-Na'tsil lu'ume leti' maas loobiltá'an, te ja'o'. Yaan k'iine' t'i ku yawaatik u ya'sili'. Le ja'o' bey u k'íik'ele', u nuukul túux ku péeksik tuláakal. Le

kéen péeksá'ak bix anik le ja'o', le máako'obo' ts'o'ok u ch'eejsiko'ob ya'abach xiwo'ob yéetel ba'alche'ob, jump'éel ba'axe' ku bisik t'i' uláak' ku bin u mas jach táaj k'askuntik u meyaj le ja'o'-tu ya'alaaj ñam.

Yunuén tu náach ch'aaj u yiik'e ka tu ya'alaaj:

-u núuktaaj u mootsil le ja'o' jach tu ja'aksaaj in wóol. Le talamilo' jach yaaj tumen yaan tóok

tuláakal tu'ux, yéetel ku ts'o'okolo'ob yéetel le jeseláasil kuxtalilo' beyxan le k'osá'anilo' ku maas yaantal.

Náats' túun juntúul ko'olel jach tu ts'áaj u yóol u tup le k'áako'. Jach suutul yóol. Tu ts'aaaj u dyosbo'otikil úuchik u yáanta'al. K-tia'alto'one', k-kaajale' bey u kú' k-paalale' yéetel bey u muknal k-animáaso'obe'. Le yuumo'ob beeto'ob u yaantal le k'áak'a' ba'alí' u k'áasti'ob je'el ba'axak lu'umile'. Ma' téen p'atikbáa jumpuli'. Ma' k'abéetto'on taak'ini'.

Cháake' k'aam ootnaj utia'al u yu'uba'al tumen le j-k'askunaajo'obo':
¿A tuklike'exe' je'el wáaj u béeytal u ko'onol le ka'ano', le iiko', le ba'alche'ob wa le che'ob bey jump'éel u ba'alil kaal a beetme'exe'? iMa' tu p'aastal a koonike'ex tuláakal! iMa' tu p'aastal a konike'ex a suku'ne'ex yéetel a kiike'ex...ka' biní'.

j-José: -wa maantats' beye'exá' yaan tikinkuuntike'ex le lu'um tu'ux ka máane'exo', yéetel u sóol le lu'um chak jole'eno'.

Ñam tu k'áatalti'ob: -ta wilike' ex wáaj iik'e' te' súutukila yéetel le kúuchila' chuup yéetel buuts', leti' utia'al tuláakal. Tuláakalo'one' ex t'i k-yáax k-cha'ik iik'e' ex kéen siijko'oni' yéetel le kéen kiimko'one' k-sutik u ts'ook iik'. Lelo' paklanil, jump'éel ciclo, u taalbal u ba'alilo'ob yóok'ol kaab.

Le Destruçoso'obo' mix juntéen ku tuukulo'ob tu yóolal lelo' ba'ale' wa ka tsolikti'obe' ma' tu na'atiko'ob, ma' tu yu'ubiko'ob le iik' ku ch'a'iko'obo', ma' tu yu'ubiko'ob u tu'il ba'ax ku beetiko'ob. iMa' tu k'as óoltikoo'b le buuts'o'!

Le ba'alche'obo' bey palitsilti'obe', ts'aplántbil u beetmilo'ob, u k'almo'ob, iku beetiko'ob loobt'iob ikil u tóokko'ob! Bix u maas yaabiltikoo'b taak'in k'éen le ba'alche'obo'- óotsil u yóol Ñam ka tu ya'alaś.

Yunuén tu ya'alaś: -wa ku kiimil le ba'alche'obo' beyxan ku úuchul t'i'e máako'obo', tuláakal le ba'alo'obo' u nupma u báalo'ob. Le ba'ax ku yúuchul t'i' yóok'ol kaabe' yaan yúuchul t'i' u paalal, t'i' tuláakal.

U jaajile' jump'éel ba'ax jaach jela'an, to'on jKanáanilo'one' k-na'atik le xNa'tsil yóok'ol kaaba' ma' k-t'i'ali'. iTo'one' utialo'on! Keetxan je'ex k-láak'ob je'ex le ba'alche'obo' yéetel le ch'e'obo', tuláakalo'on jump'éelili' bixo'on: ja'. Lelo' ku beetiko'on láak'tsilil, t'i' u láak' ba'axo'ob.

José Yucatánili' tu ya'alaś: -Cháak, u Yuumtsil mayail ti le ja' yéetel le cháako' tu ka'ansa'sto'on le kuxtalo' bey jiit'a'anbile', ku máan sóoskil tu láak' tséel utia'al u jiit'il. Le máako'obo' ma u jiit'o'ob u k'áanil le kuxtalo', chéen jun t'i'in sóoskilo'on, ma' táan k-ilike le kéen k-beet loob t'i' u k'áanile' t'i' to'on táan k-beetik loob. To'on j-Kanáanilo'one' k-ilik, ba'ale le ku tuukultiko'ob chéen t'i' taak'ino' ch'óopo'ob, tu juun ku meyajo'ob yéetel oolino'ob.

Lekuya'alalti'ob Nometocaku yoksiko'ob k'aasil ti' u wiinkililo'ob yéetel janalo'ob ts'apa'antak yéetel uk'ulo'ob jach táaj ch'ujuk, iku ts'o'okole' ku chéen k'aaytikoo'b ti u redes sociales! Ku yoksik k'aak'as janal ti' u wiinkililo'ob yéetel ti' u láak'obe' biodiversidado' mix beyo' ma' tu ch'a'iko'ob su'utal.

Mix le ayik'alo'ob ka'anal icho'ob ku paklan t'ankubáab beey kéeto'ob yéetel u Yuumtsilo'ob le taak'ino', kéen u jecho'ob le k'osja'anilo'. Ma' xaane' táanil ku j-ch'éejlo'ob ti' to'on tumen k'aabéet'iob ya'abach ba'ax ma' yojelo'ob kuxtal yéetel chéen ba'ax k'aabéetti'obi'. U maask'a'ana'anile'. U Yuumtsilo'ob le taak'ino' leti' beetik u xu'ulsiko'ob tuláakal ba'al kuxa'an. Máax ma' mina'an ma'alo'ob tuukulti' tu yóolal yóok'ol kaab ka' u ts'ak Xonaxi, yaan u p'atik u kuxtal utia'al u káasik ka' kuxtal-tu ts'o'oksa'j José.

Ñam liik'e ka tu ya'ala'j:
 -iKone'ex tumen ya'abach
 ba'ax yaan k-beete'
 Ma'alo'ob ka'tuukulnake'ex,
 ba'ale yaanto'on uláak'
 p'aastalil utia'l k-meya'j,
 iMa'tech p'ate'ex chéen

beyilo! iKone'ex xook, jach k-ila'j yéetel k'aay! Mix juntéen kéen k-tu'ubs u ma'alo'ob aantal le kuxtal'. Tu machla'anta'j u k'abo'ob ka tu beeto'ob jum'éel wóolis, ka ts'o'oke' tu k'ayo'ob u k'aayil le lu'umo', le táan u beetiko'ob u kík'i t'aanil le u jKanáanil le u lu'umil yóok'ol kaab.

K'UBEN TI' KAAJ

1. Ich u K'aayil le Jets' óolalo' tu ya'alaaj: ba'ax le jejeláasil kuxtalo'.
2. Beete'ex jíump'éel mapa conceptual t'i ya'abach jejeláas ecológica te' pizarrón utíal u na'atpaajo', meyañnaste'ex flecha yéetel uláak' chiikulil utia'al u yilpajal bix u nupkubáaj.
3. Ba'ax le jejeláas miatsililo'. Yaan wáaj ba'ax ts'o'ok u yúuchi t'i bix u kanáanta'al u lu'umil yóok'ol kaab.
4. Jo'ose'ex ka'atséel t'i'e' pizarrono'. Juntséele', ts'ibte'ex jo'op'éel meyajal ku beetik ichil junkúul che' yéetel u lool. Ku ts'o'okole' tuláak' tséelo'o ts'ibte'ex xan le meya jal ku beetik le yik'el kaabo'ob ichil u kuxtalo'obo'. ¿Ba'ax súutukil ku nupkubáaj meya jal le ka'ap'éel ba'axo'oba?
5. Beoritase' máans ta tuukule'exe' ka jaantike'ex kaab. Ba'ax ku yúuchul ta wiinkilil utia'al a wáanta'aj ka' kuxla'jkech.
6. Beete'ex jíump'éel u jook'il suum yéetel hilo'ob utíal a chikbesike'ex le jejeláasil kuxtalo'. T'i le j-juunal K'askunaajo'bo' beyxan t'i le j-má'tuts'abalten yéetel bek'ech hilo séeb u t'óokol.
7. Xak'alte'ex u jíit'il: tu'ux je'el u séeb t'óokle'.
8. Beoritase' t'i tu K'aayil le jéets'elilo' kone'ex múul k'ayik u juum le lu'umo'.

U k'aayil yóok'ol kaab

In yamail Xna'tsil
Teech k-lu'umil
Ta yéeyaj uj
Jach bey k-kiike'

A waalo'obe' ku k'aykecho'ob
Beyo'ob sak chike'
A mejen xch'úupalal ku méek'ech
Ichil u ts'u' k'áax

Ichil a jobnel
Ta nupaj k k'ab
Tú'ulo'ob, tzintzunis
Yéetel áak'al suku'untsilo'ob

Táanxelil u'ulo'ob
U k'áat u sa'ap'tiko'ob
U noj siibal
U k'áat u konolchajó'ob

U k'áato'ob ka' xu'upkech
U k'áato'ob ka' kiimsajkech
U k'eeexla'antabech yéetel taak'in
A lu'ume' yéetel a k'a'anáab

U tuuch le ujo'
Mexico u kúuchil
Tú'ux ta wóotaaj
Ka' páatak a yaškunaj

K'axik t'aan in xNa'tsil
Yaan kanáantik
Tuláakal ba'al kuxa'an
Tumen chéen leti' u yamailtiko'on

U yamail mina'an u xuul
K u'uyik ti' k'aayil
Ma' tu páajtaj k'exik
Mix tu páajtaj manik

Talia Vázquez Alatorre

4

Úuchben tsikbalil:
Yum Monedo yéetel u
tuukulil u jomik

U tsoolaajil: Ché'enxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wúuyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a jka'ansaaj wa xka'an-saaj xook le boonilo'obo'.

Yum Monedo yéetel u tuukulil u jomik

Ka ts'o'ok u tuukultiko'ob tu yóolal le u noj lu'umil le paalalo'ob tu yóolal u k'ója'anil le yóok'ol kaabo', Yunuén tu tsikbaltaaj t'i' u éetalilo'ob le ka' jóoko'ok tu jé'elelil xooke' yaanchaasti'ob jump'éel k'aak'as náay. Kulukba'alo'ob tuyáanal jankúul nukuch che' yaan tu táankabil le naajil xooko', táan u jaantiko'ob u p'ap'ayk'upbi' yich che' yéetel táan u yuk'iko'ob u ja'il pepino, menta yéetel chia taasa'ab tumen José t'i' jump'éel termo.

-¿Ba'ax ta wayak'taj? ¿Jach táaj k'aas wáaj? - tu k'aataj jVictor.

-Beey jach táaj k'aas, tin náaytaaj juntúul máak chéen jump'éel ba'ax u yaabiltmaj: le taak'ino'. Jach táaj uts tu t'aane' mix tu'ux yaan u

xupe'. Yaan t'i' jump'éel nojoch naaj, jach ka'anal, maast t'i' 20ukúuchil wenelti', yéetel muebles jach táajjats'uts, jats'utstapeteo'ob beeta'ano'ob yéetel kamp'éel nukuch cuarto'ob beyo'ob tu'ux ku liisa'al taak'ine', taak'ino'ob oro yéetel joyaso'ob mix juntéen ku ts'aiko'ob. Jump'éel u jats'uts kúuchil u pak'alil lool ba'apachtik u nuxi' otoch, chuupo'ob yéetel loolo'ob, nukuch che'ob yéetel bejo'ob ts'apa'ano'ob tuunich ma'alobil. Yaan jump'éel fuente tu'ux ku kuchul ukul ja' ya'abach ch'ich'ob. Jach táaj jats'uts, bey

Jump'él palacioil úuchben tsikbalo'obe'.

-¿Ba'ax túun ku beetik ichil u kuxtal le yuumtsila'? ¿Máax túuni?-tu k'aataj Jose.

-Juntúul máak yaan u empresa t'i petróleo, u k'aaba'e' jMonedoleti'e' tu juunalkaja'an, tumen mina'an u súutukil t'i utia'al u yaantal u láak'tsilil mix utia'al u tsikbal wa ma' tu meya's yéeteli'. Jach ya'ab u j-meya'so'ob yan t'i tuláakal túux tu yóok'ol kaab. Láala's k'iine ku ya'aliko'ob t'i buka'as taak'in tu náajalto'ob. Leti'e'máantats' ku núuktiki't'aano'ob t'i teléfono: -ima' p'atik a maane'ex! Le máako'ob mix ba'al yojelo'ob, leti'ob

mix túux yaan u lúubulo'ob kiimile', ku koonikte'ex u lu'umo'ob yéetel u yotocho'ob. iTeen kin beetik uts in maniki'ob tuláakal u lu'umo'ob utia'al in beetik uláak' áak' ch'e'enil petróleo utia'al in jo'osik gas!

-Nojoch Ts'uul, le máako'ob kaja'ano'ob naats' te' che'eno' táan u seen ts'iikilo'ob, ku ya'aliko'one' ma'...tumen táan bin kaskúuntik tuláakal. Le bine ja'o', u lu'umil le pak'al yéetel le iik' waye' ma' bin patalí' yéetel bin táan u seen k'ója'antal le máako'obo'. -ku núukta'alti' tumen u jmeya'so'obo'.

Yuum jMonedo, u maanma' u yotoch náach te' túux yaan le ch'e'eno'obo', ku núuktiki'ob: -iku k'ója'antalo'ob tumen seen éek'o'ob, tumen óotsilo'ob, tumen ma' tu jaanalo'ob ma'alo'ob! mina'an u na'ato'ob utia'al koonol. Wa le lu'um jela' ma' paatal utia'al pak'ale', ima' u pak'alo'obi! Wa le ja' ma' patalo', ima' u yuk'íko'ob! iku yuk'íko'ob refresco!

Le óolal túune, ku kono'obten u lu'umo'ob utia'al in beetik uláak' ch'e'eno'ob, je'el tak in beetik jump'él u kúuchil báaxal yéetel u noj kúuchil koonol yéetel u marcial túumben ba'alo'obe'. Tí

tuláakal ku beetiko'ob xwo'okinil chéem ba'ale' tuláakal kumaniko'ob, je'el ba'axak kukoón máak ti'obe', tak ti'e ba'ax ku jo'osa'al te' petróleo ti'e ba'ax ku ts'ikilo'obo'.

-llawile' Ynuén, le yuumo' jach táaj k'asa'an... bey jumpeel k'aakas wayak', jumpeel k'aakas wayak' tu jaajil, ma' in wojli'...-tu ya'alaaj José

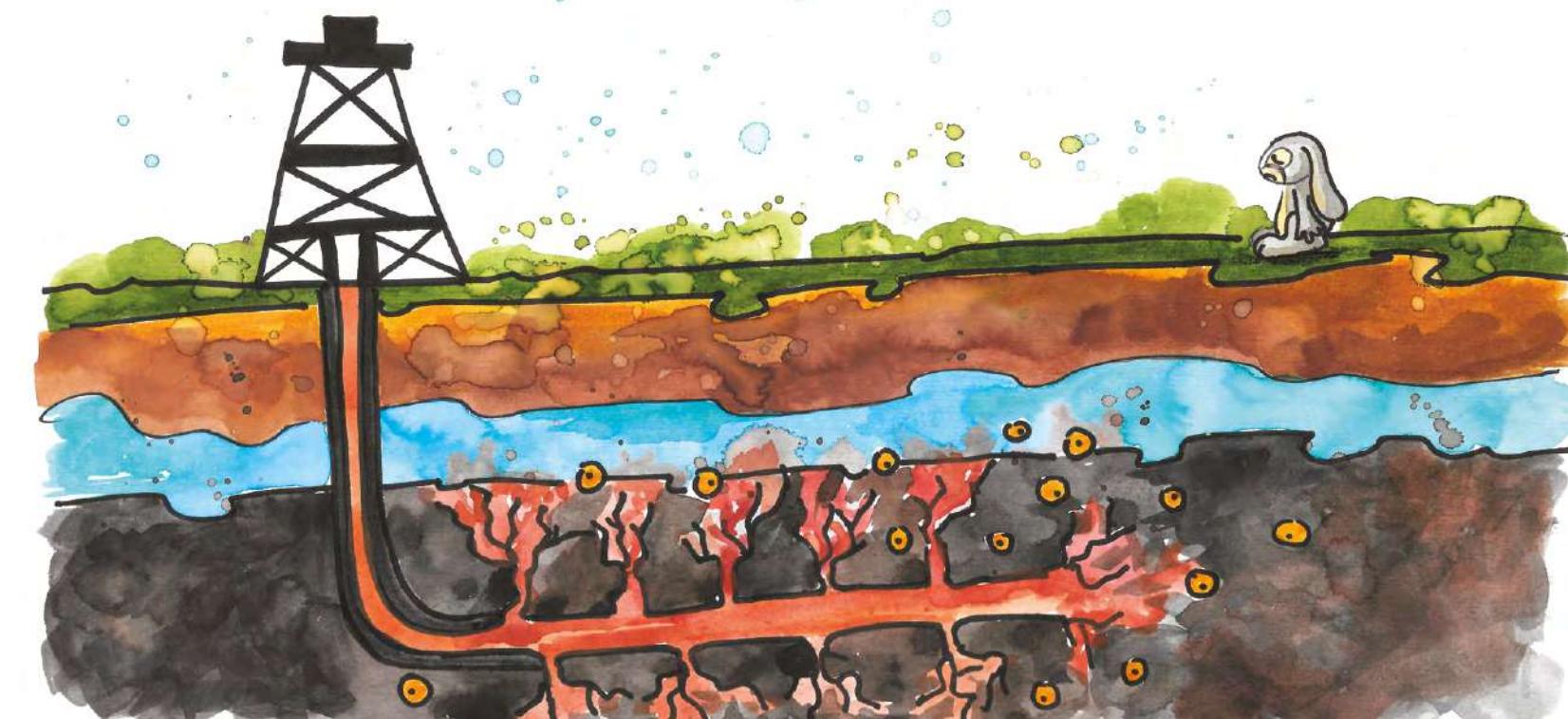
-ti'-Ma', chák'aat in t'aan-tu núuktaj le chan xch'úupalo'.

-Utiáal u muuk'aankuuntik le chéeno'obo' ku meyašt'i' jumpeel ba'ax ku k'aaba'atik fractura hidráulica, wa k'aj óola'ani xan bey fracking. llawile', u gaasil le cheeno'obo' ti'ano'ob tu yáanal u tsú' le xNa'tsil yóok'ol kaabo', beytúuno' ku jolko'obe' ti' ku jo'osko'obi'. Ti'e' chéeno'ob je'el ku seen k'askunaajo'obo' ku ya'alalti'ob ché'en convencionalo'ob, je'el bix u ya'alalo' "bey je'ex u láak'o'obe". Kex tumen ma' je'ex uláak'o'obe' ma' úuch ku yaantalo'obi', yaan yilubáaj yéetel u ja'abil le lu'umo'.

Chéen bey túuno', ka' tu yu'ubaajo'ob u jaach' máak yóok'olo'ob. Tu paktajo'obe' ka tu yiljao'obe' ñam ts'o'ok u láaj u'uyik le u tsikbalo'obo' le t'aan u jaantik jumpeel zanahoria, tu t'aansubáalo'ob yéetel kiimak óolal.

Utiáal u maas tsikbalo'obe', ñam tu ya'alaaj: -le

u chéeno'ob Yuum j'Monedoe' yaan u bin u maas taantal u jolko'ob, ku jolko'ob tuunicho'ob jach ts'u'uytak le ka'ach ma' tu cha'abal u jo'ololo'ob. Le xNa'tsil yóok'ol kaabo' ti' yaanti'obe' chéemba'ale' ma' tu páastal u beeta'al loobti', ba'ale' ts'o'ok u chan máan u ja'abile' tu xno'ono' jo'olto'ob jumpeel bix u jo'olol ché'en tak ka'ap'eel kilómetros taamil wa tak óoxp'eel kilómetros tuláak' tséel. Ba'ale utia'al u jolko'ob jumpeel tuunich jach táaj tsúuy utia'al u yets'ko'ob tak u ts'ook u ch'áajal petróleo' wa u ts'itip le gaso', iku yets'ko'ob u millonesil u litroilo'ob ja' yéetel mas ti' seiscientos kimiko jach sajbe'entsil yéetel u toneladasil x-sa'an lu'um. Tuláakal lelo' ku jomik le tuunicho'ob utia'al u jo'osko'ob petróleo yéetel gas, lela' ku chu'upul yéetel k'aaka's kimikoe' ya'ab u téenele' ku bin

ich ja', u ta'abil ja'il le xNa'tsil yóok'ol kaabo'. Le máako'obo', ma' tuláakali', Yuum ja'Monedo yéetel uláak'ob je'ex leti'e', ku yu'ubkubáalo'ob bey u Yuumtsilo'ob je'el u páajtal u beetik u beelo'obe', ku páajtal u beetik u lu'umo'be' ku k'askúuntko'ob tuláakal.

Ku k'askúuntiko'ob u jeets'elil le lu'umo', tumen le kéen u k'askúuntiko'ob le junyáal ja' yáanal le lu'umo' ku k'askúuntiko'ob xan le lu'um yéetel le iik'o. Le ja'o' jach táaj k'aschajáane le óolale' le máako'obo' kéen u wach'o'ob le u nu'ukulil le ja' te' k'óobeno' kéen a nats' le jíri'ich joop t'i', ilela' ku t'a'abaj! Lelo ma' tuláakali', le fractura hidráulica' ma' chéen ku jomik le lu'umo', ku

k'askúuntik xan bix u suut le ja'o'. Lelo' jach ku beetik loob: t'i jump'éel ba'ax jach táaj k'a'ana'an t'i yóok'ol kaab: leti' u jáatsal tu'ux yaan le ja'o' k'a'anáab, áalkab ja', áak'alche', u beel ja' yéetel yáanal ja' yáanal lu'um u t'ooxma' tuláakal le ja' k-Na'tsil Xonaxi.

Le kuxtalo' ku siijil te' ja'o' le ja' túuno' yaan u ciclo. ¿K'a'ja'an wáaj te'ex le tsíikil unaj k-e'esik t'i'e' ciclo yéetel t'i'e' k'íino'obo'?

Yéetel u yooxol le k'íino' ku xiibil u ja'il le k'a'anáabo', ku suut túun müuyalil kéen sii'sake' ku suut cháakil, k'íichkelem cháak ku jóoya'atik le lu'umo' yéetel kusutik jats'utsil tuláakaluayik'alil le yóokol kaabo'. Lelo' Dyosbo'otik t'i'e' ja'o',

le che'obo' ku müul meya'jo'ob je'ex le ba'alche'ob ku beetiko'ob u meya'jil kuxtalo' xano'. Ku tséentikubáalo'ob, ku nuuktalo'ob, u tsaylanil kuxtalo'. Kéen kíimik le kuxa'ano'obo' ku sutiko'ob t'i'e' lu'um le ba'ax ts'abt'obo'.

A jela'ankuntik bix u suut le ja' yéetel a

K'askúuntik u taamil le lu'umo' jaach k'aas. Xonaxi xaanchaás ya'abach u millonilo'ob ja'ab utia'al u ta'akik te'elo'. Le máako'oba' chéen ch'a'abil u yiliko'ob u meyašt'ob u miilesil u millonilo'ob litros yéetel u sienilo'ob kimiko'ob utia'al u jo'osiko'ob le combustibleo'. Le ja'o' u k'aasil le ja' ku jooókol tela' ku ts'áiko'ob t'i báarril ku ts'o'okole' ku mukiko'ob. iMáan ta tuukultike'ex le u súutukil le kiimsajo! U jaach k'aasile' le ja' je'elo' ma' tu p'aastal u ka' p'áatal ma'alobil. Beyxan le k'aak'as ja' ku jooókol yáanal lu'umo' ku ts'o'okole' ku na'akal tu nu'ukulil jooýa'...iJaach túun k'aas! Láalaás k'in ku máane' ku p'áatal mina'an ja', maas tikin chuuás, maas tikin lu'um, maas chokoj le lu'umo' beyxan le iik'o'...tuláakal ku k'astal.

Paalale'ex, beet uts a k'a'asakke'ex maantats' le u miatsilil úuchben ch'ibalo'obe' ku k'ultiko'ob le ja' bey juntúul Yuumtsile'. K'a'asakte'ex le j-maaya'obo' ku k'ultiko'ob Yuum Cháak wa le aztecaobo' Tláloc, yaan ba'ax óolal...wa mina'an ja' ma' tu p'aastal k-kuxtal.

-iKa wilike'ex wáaj! -Tu ya'alaás Yunuén-lelo' let'i le k'aak'as náayo'. Jump'éel u k'inile' le u jkanáanil paak'al u yotoch yuum Monedoe' kulaás t'i jump'éel u jats'uts kúuchil tu'ux ku chooj ja'

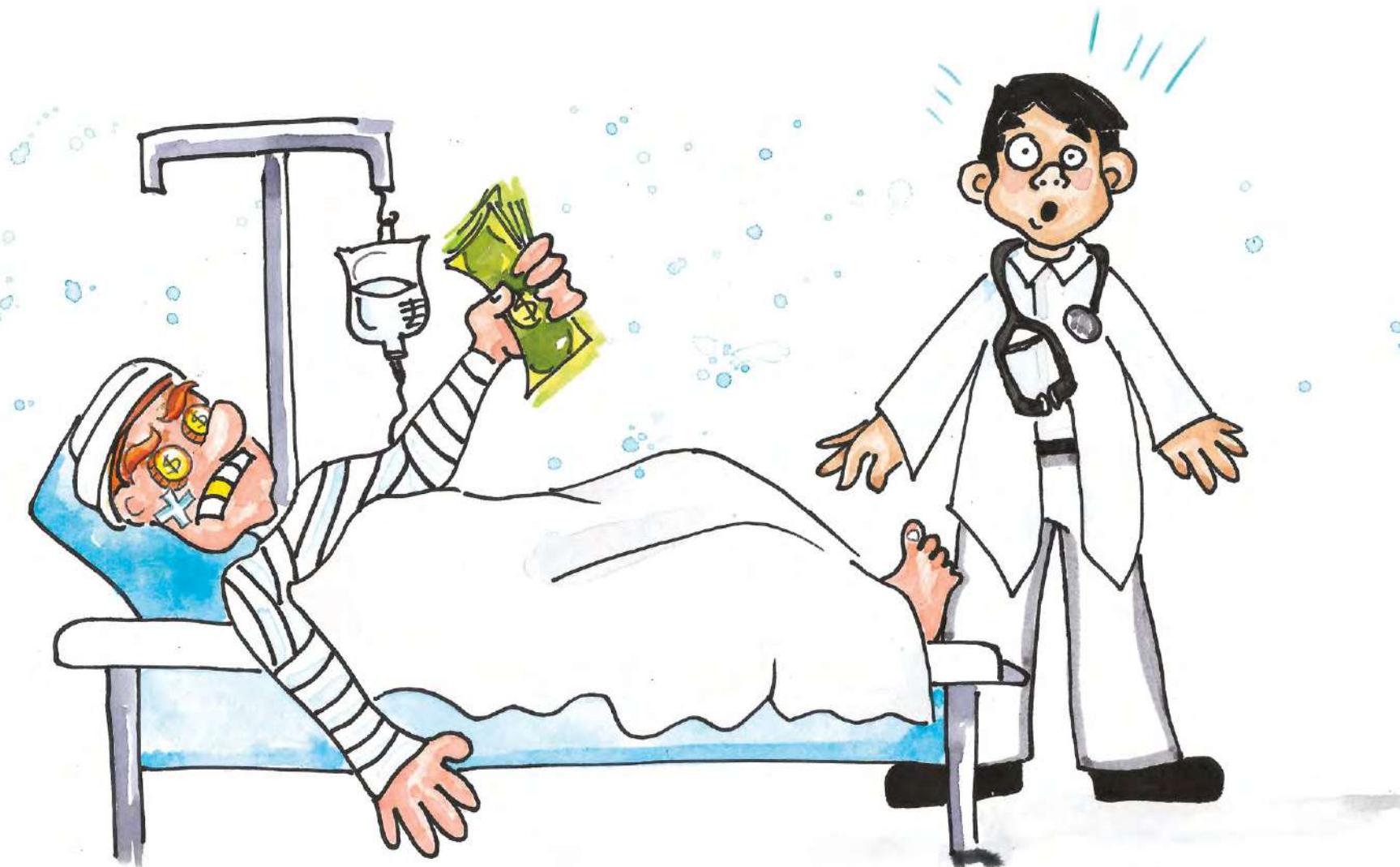
u ts'uts' jump'éel chamal. Le ka' tu pulaás u jiríich joopil te kúuchilo', lela' t'a'ab u k'ák'il. Le ja'o' chúup yéetel k'ák' tu séeba'anil tuúne káas u xi'ik'pajal le k'ák' t'i tuláakal le kúuchilil pak'al loolo'.

Yuum jMonedo tak tu ka'analil u jool yotoche' táan u yoot: iJe'ek'abte'ex le máanguerao! ituláakal le palitsiilo'obo' áalkabnako'ob!]! Jooók' maas t'i 20 u túulal máan ku meyaajo'ob u wach'o'ob le máanguera yaan jejelás tu'ux te' kúuchil pak'alo', ba'ale le ja'o' chéen u kóojol te' k'ák'o' bey gasolinae', iku maas tóochbal le

K'ák'o! Tuláakal tu yelet. Yuum j'Monedo yéetel u j'-meyaño'obe' beyxan le kaja'ano'ob naats'o' láaj k'ója'anchajo'ob t'i u ts'uuts'il u wiinklilo'ob, ka' tu chupo'ob le kúuchil ts'aako'

Kéen u yu'ub táan u xu'upul yiik'e', yéetel j'ump'iit muuk'e' ku much k'áatik ka ts'abakti' u láak'. Ku ya'alik: -yaanten u taak'nil utia'al in manik tuláakal le iik' te' yóok'ol kaaba'. Le jts'ak yaño' ku ya'alik t'i: -Yuum Monedo, le iik'o ma' tu maanpajal u talamile' ma' leti' a taak'no', le iik'o'

ma' tu bin ta wiinkilil. A ts'uuts'il a wiinklile' chuup yéetel kimikos.

Yuum j'Monedoe' kiimí'. U j'meyaño'obe' ma' kiimo'obi', tumen leti'obe' náach kaja'ano'ob tu kúuchil u meyaño'ob, ku tukliko'ob túun bix yéetel ba'axten kiim Yuum j'Monedo. Kuxlaaj u muchkiin taak'in, ku beetik k'as t'i u láak'o'ob, mix juntéen tu tuklaajé' wa le k'as ku beetik t'i' ja'o' táan u beetik t'i' leti'..

Ñam tu ya'alaj: -máantats' tu tukultaj wa tu jats'uts otoche' je'el u yúuchul loobt'i'e'. iJach túun k'as jóok'ik t'i' ba'ax tu beetaj! U yotoche' t'i'an te' kúuchil tu'ux xan yaan u yotoch le óotsilo'ob yéetel uláak' ayik'alo'obo'. iTu beetaj xan k'as t'i' ya'abach che'ob yéetel t'i' ba'alche'ob! Tu seen jomaj le lu'umo', chéen le tu beetal tu kuxtal, u k'askúuntik le lu'umo' yéetel u múulkintik taak'in, le u taak'no' ma' páatchaj u yáantik ma' u kiimili'. U k'askúuntik le ja'o' tu beetaj u kiimil ka' t'a'ab le k'ák'o', chéen tu yóolal taak'ine' tu k'askúuntaj bix u suut le ja'o', kex tumen utia'al u kuxtale' chéen k'áabéet ka'ach t'i' j'ump'iit iik'.

K'UBEN TI' KAAJ

T'i u k'aayil le jéets'elilo' nūukte'ex:

1. A tuklike'exe' bix u kuxtal máak tu juunal, xma' láak'tsilil, mixmáak naats' t'iob, xma' kajnáalilo'ob.
2. ¿Le máako'ob túux kaşa'anecho' ku k'ója'antalo'ob wáaj tu yóolal ba'ax k'aschaja'an?
3. Ba'ax ka tuklike'ex tu yóolal le máako'ob ku ts'íkilo'ob tu yóolal ba'ax ku k'askunajo'obo' kex beyo' ku maniko'ob ba'axo'ob ku k'askunajo'ob.
4. Usutikubáal le ja'o' jump'éel meyaj jejeláas bixi'. ¿Bixi'? ¿yaan wáaj t'i u jejeláas jáatsalil u meyaj maas mejentak ichil?
5. Tsikbalne'ex tu yóolal u yotoch tuláakal: le yóok'ol kaabo'. ¿Yaan wáaj máax a k'aj óol ma'kaşa'an te' otochaaj, te' yóok'ol kaabaaj?.
6. Ba'ax le fracking wa fracturación hidráulica?

7. Ba'ax tsol xíkini a tuklike'ex jéel u ts'áikto'on u miatsilil k-úuchben ch'íibalo'ob tu yóolal le fracturas.
8. Utia'al k-p'atike'e paachil le óotsil úuchben tsikbaloo'ba', kane'ex yéetel k'aye'ex u k'aayil k-áamigo jCepillin ku tal te' tu xookil u'uyaá áanalte'o', u ts'íibile' leti'e' k'een a wile'ex beoritase'.

Le yóok'ol kaabo' yaan chokoil ti'

Le yóok'ol kaabo' yaan chokoil ti'
 P'áat ma' t-kanáantik
 Ba'ale' t'i'an t-k'abe'
 Je'el u páajtal utsküintike'
 Kone'ex kanáantik nukuch k'áaxe'ex
 k-áalkab ja'ex
 k-akakbal ja'ex
 wa müul meyaje'exe'
 yéetel k-nupláantik k'abe'exe'
 ma' u yaantal yaanyamil, k'aasil yéetel
 táan óolalil
 u k'iinilo'ob k'iimak óolal
 muuk'il yéetel ma'alob aantalil

yéetel junmúul tu yóolal k-yóok'ol kaab
 yaan k-múul k-k'exe'ex u bejil
 k-yaabilaje' k-ts'aak
 utia'al u páajtal le yóok'ol kaabo'
 xma' xta'miisil yéetel k'askuna'jil
 yaan k-béeytal je'ex ka'ache'
 ta wóolal yéetel tin wóolal
 itu yóolal tuláakal!
 K'i óolal yéetel toj óolal ti' yóok'ol kaab
 K'i óolal yéetel toj óolal ti' yóok'ol kaab
 K'i óolal yéetel toj óolal ti' yóok'ol kaab

5

Úuchben tsikbalil: Le bix suuke' ma' ma'alobi'

U tsoolaajil: Ché'enxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wúuyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a jka'ansaáj wa xka'an-saáj xook le boonilo'obo'.

Le bix suuke' ma' ma'alobi'

K'uch túun u joo'ok'bal le semanao' le éetailo'ob jkanáanilo'ob lu'umo'obo' bino'ob u máanso'ob k'iino'ob tu rancho u cha'a' láak' Yunuén kaja'an ti' jump'éel u chan kaa'jil Guanajuato, tu lu'umil Bajío Mexico. Le lu'um je'ela' jach k'aj óola'al tu yóolal u nojoch lu'umil ma'alob utia'al pak'al.

Le ka' bin u náats'alo'ob te' rancho le "Wakax K'iimak yóolo", tu joolbale' tu yila'jo'ob jump'éel nojoch ts'ib ku ya'alik: "Uk'ee'xu'kaab yiim Wakax K'iimak yóol". Le paalalo'obo' jach k'iimakchaáj u yóolo'ob, táan ka'ach u bino'ob tu waawa u na' Yunuén beyxan táan ubin usku'un kuka'ab'a'atik Fidel. Fidele' yaan ti' veintiún ja'ab yéetel táan u xokik u meya'jil k'áax, yaan u ts'o'oksik u xook ti' Ingeniero utia'al u meya'jistik le lu'um ka jach yanak k-o'och janal.

Chéen tu k'áat máansilo'ob le joolna'jo', yaan jump'éel nojoch lu'um tu táanilo'ob, maas ti'

500 hectareas pak'bil sorgo. Le sorgo ku meya'j utia'al u yo'och ba'alche'ob. Le je'el túuna, u yo'och wakax.

Jach jats'uts u yilpa'jal, keet u liik'il. Ku jóoya'atiko'ob yéetel jump'éel nuxi' mákina tu chawkil yéetel u balak'il tu xuulo'ob yéetel ti' jump'éel tuboe yaan u mejen joolil tu'ux ku yóoya' bey xtóosja'e'.

Tu náachile' ku yilpa'jal uláak' nukuch lu'umo'ob yéetel u makinalilo'ob jooch, le makina'ob ku

Joocho'ob jach ma'alob tumen ku jach bilintik. Óoxp'éelo'ob, jach ma'alob beeta'aniko'ob jach keet.

U na' Ynuén tu ya'alaј le táan u bino'ob tu bejil le naј yaan te' ranchoo': -iJach ma'alob túun le pak'alilo! iJach tsola'anil, jach jats'uts! Kex tumen waye' ma'atech u keet káaxal ja'. Le óolal túun in kiik yéetel u láak'tsilo'obe' jach ayik'alchajó'ob te' tu ts'ook lajün ja'abo'ba'. ibey ixtako! Yaanchaj u xuupo'ob ya'ab, ba'ale u yutsile' ma'alob joochiko'ob le cicloo'. Ku pak'ko'ob yo'och wakax, ku joochiko'ob, ku beetiko'ob ba'ax u jaant le wakaxo'ob ku tséentiko'obo'.

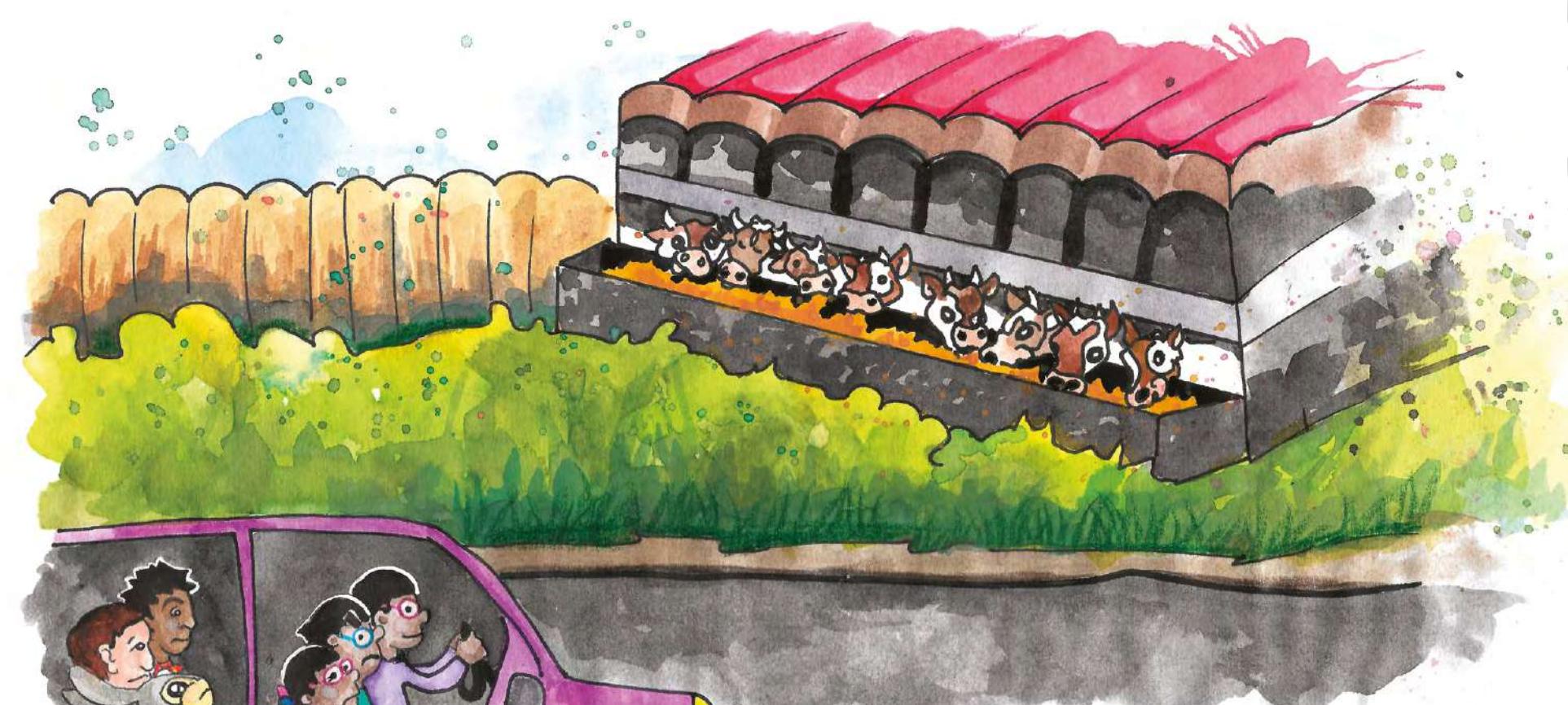
Le ka' k'echo'ob tu xts'íiko'obe', mii bey 400 metrosile' tu yilajo'ob u nukuch našil tu'ux

jáalk'abta'an le wakaxo'obo'.

-illawile'ex, je'el le wakaxo'obo! iT'i'ano'ob tu yotocho'obe! mii jach ku kiimaktal u yóolo'ob kéen joochiko'ob janal-tu ya'alaј jVictor kiimakil yóol.

jFidele' tu nūuktaј tu ch'ichnakil: -ma'atech u joochiko'ob. Bul kala'ano'ob. Ku siijilo'ob, ku janalo'ob, ku nuuktalo'ob, ku jo'osa'al u k'aab yiimo'ob, ku maas tséenta'alo'ob, ku ka' jo'osa'al u k'aab yiimo'ob ku ts'o'okole' ku kiinsa'alo'ob. Mix junteen ku joochiko'ob, chéen ku ts'áiko'o u k'aab yiimo'ob. Kuchlan kuxliko'ob, Tak yéetel nukuch makina ku po'ots'ol yiimo'ob. Óotsile le ba'alche'obo' ma' tu yila'alo'ob je'ex unaje'; ba'alche'ob jach k'aana'ano'ob yéetel utsilt'ob. Ku yila'alo'ob bey taak'ine', chéen ku yilala u aalilo'ob yéetel tu yóolal litro.

U na' Ynuén tu nūuktaј: -Ma'alob in paal, u po'ots'ol yiimo'ob yéetel makinae' ma' jach k'aasi'. Tene' úuchje'akile' tin beetaј ba'ale le táan in beetiko' táan in tsikbaltik, kin báaytik, kin ts'áik u Dyosbo'otikil ti' tu yóolal u k'aab yiim. Ku ts'o'okole' in taatae' ku jáalk'abtiko'ob janal le wakaxo'ob túuno' ku jach kiimak ta yóolo'ob. Tak ja' ku yuk'ko'ob tu'ux akakbalo'

-Bey iixtako'- tu núuktaj Fidel -tumen te'exe' lajun wakax yaante'ex yéetel jach a yaabiltme'ex. Ba'ale in xkiit yaan t'i maas t'i 5 mil utúulale' mix juntúul u yaamiltmi'.

-iAy in paal! ¿A k'áat wa túun a wa'ale uts ta t'aan ka meyajnakech t'i jump'éel nuxi' rancho beya'?

-Ma', ma' in k'áati'-tu núuktaj Fidel.

K'uchóob, tu t'aanjo'ob le láak'tsilo', ts'e' yuumo'ob, ch'a'láak'o'ob tujo'oso'ob janala'je'ex, queso, tsajbil papas yéetel boox ja'. Kula'jo'ob

tu jáal le nuxi' jatsúts na'jo'.

Yunuén tu k'áatal t'i u xkiit xNayeli: -xkiit ¿Máakalmáak le wakax maas jach yaabiltmo'?

Le xkiit Nayelio' jaja'che'ejna'je'ka tu ya'ala'j: -Ma'in paal, mix juntúul jach in yaabiltmi', chéen in wo'jel mii 5 mil yaanto'on'. Tene' chéen ba'ax kin pa'atake' ku ts'áato'on te' ranchoo' ts'o'ok u p'aastal k-manik na'jo'ob, koche'ob, ooro'ob yéetel tuláakal ba'ax k-ts'iiboltike ts'o'ok u béeytal. k-xíimbal ya'ab táanxel lu'umilo'ob.

Fidele' chéen bey mixba'ale' tu ya'alaś t'i le jkanáanilo'obo: -žtáan a wilike'ex wáaś?

Ja'atskabil tuláak' k'iine t'i jump'éel kamionetae'ku bisik 14 máake' bin u xiimbalto'ob le ranchoo'. Basilio, Le máax kanáantik le ranchoo', tu bin u tsolikti'ob tuláakal.

-llawile'ex, to'one k-meyaäftik k'áax yéetel alak'bil ba'alche'. Lela' leti' u ma'alobi' t'i u ma'alobil, tumen ku cha'ik náaśal óoxtéen wa kaantéen xma' tecnología. Ku meyasto'on jump'ít meyaj k'abil maases makina'ob. Ku jatsláanta'al le lu'umo' yéetel k'i ts'o'okole' ku pak'íko'ob junjumpáayil t'i k'ek'ex k'ínilo'ob beyo' le táan un nuuktal jump'éele' uláak'o'obe táan u jo'ocholo'ob, ba'ale' le táan k-jochik jump'éele' táan li'isa'alo'obi'. Beyo' máantats' yaanto'on jooch beyo' le wakaxo'obo' maantats' ku po'ots'lo'ob.

žVictore' tu k'áatchi'itaś žBasilio: -u'uye, žjaś wáaś túun ma'atech u joo'ok'olo'ob janal le wakaxo'obo'?

-iJach tu jaajile! žBa'axten túun ku joo'ok'olo'ob?, miix túun ka' joo'ok'íko'ob xiinximal. Le ba'alche'obo' ma' tu yu'ubiko'ob ba'al, paalale'ex. Ma'alobo'ob utia'al u ts'áobto'on u k'aab yiimo'ob yéete utia'al jaantbil. Chéen le ku ts'áikto'on u k'aab yiimo'ob ku máano'ob

te' bejil ka'téen utia'al pots'bil yiimo'ob kex 50 wakax ich 10 minutos.

-žkux túun le wakaxo'obo?-tu k'aataś José.

Ah...ba'ale' wa j-toono'obe' k'ek'ix tu'ux yano'ob. Jump'éel náach yaniki'. K-séeb polokkuuntiko'ob yéetel u yo'icho'ob ku beetiko'ob u séebanil u poloktalo'ob ku ts'o'okole' k-koniko'ob t'i nukuch kúuchilo'ob tu'ux ku ts'a'apal bak'. Ku ts'o'okole' siiskunta'an ku kombiltech t'i' noj kúuchil koonolo'obo'. Kin wa'aliktech yéetel le tecnología ku maas jach táaś séeb u nojochtalo'ob, ma' je'ex le janal suuk u ts'abalti'obo'. Wa x-ch'úupo'obe' k-jumpáaykuntiko'ob xan t'i u na'ob, utia'al ma' u lu'usiko'ob u k'aab yiimo'ob, ku ts'o'okole' beetik u ts'áiko'ob uláak' u mejnilo'ob yéetel maas k'ab iim.

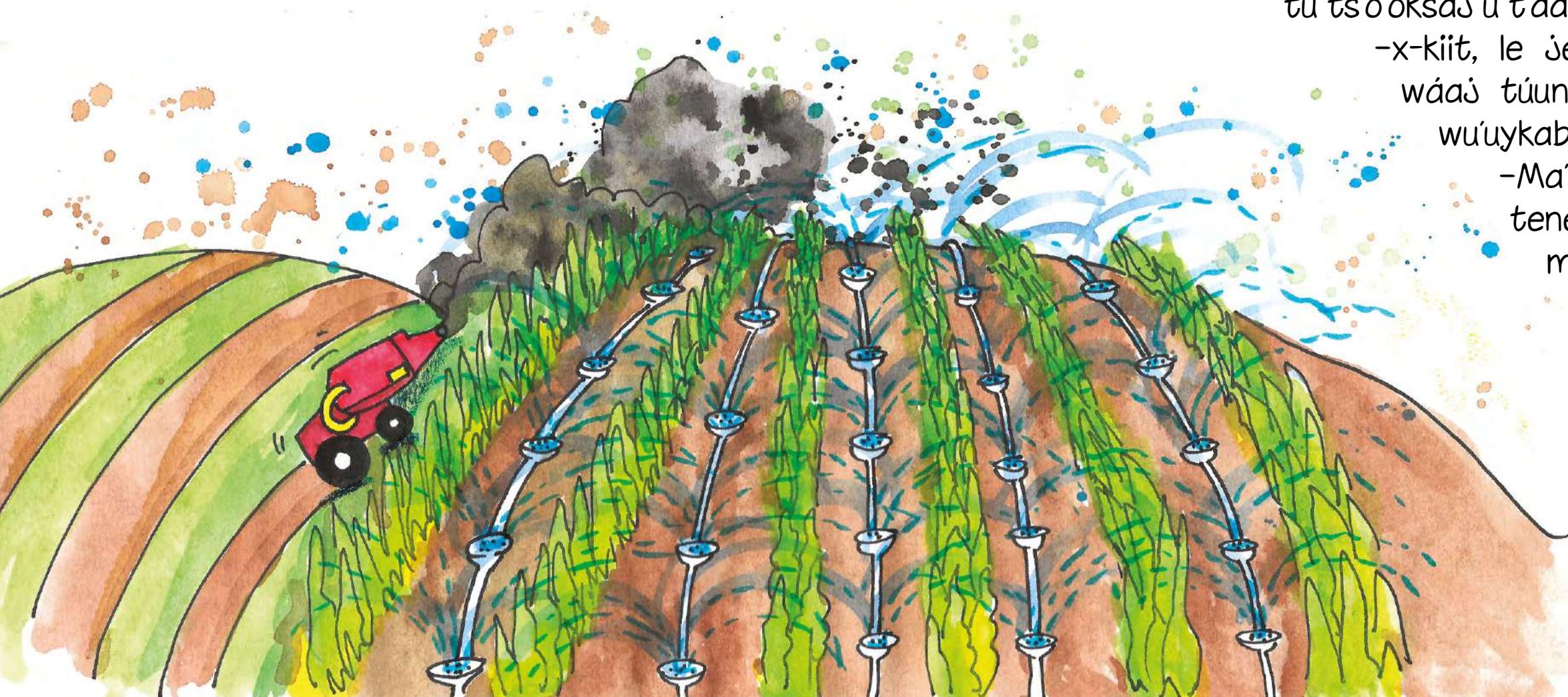
Le j-Kanáan lu'umo'obo' jach ja'ak'a'an u yóolo'ob t'i bix u t'aan jBasilio tu yóolal le loobolo'. žFidele' ma' tu p'aastal u ta'akik u ts'iikil.

-ba'ale tu yóolal le pak'alo', ilawile'ex: t'i'an le ch'e'en telo'. Ts'o'ok u tisilto'on ka'ap'éeli' t'i' lajun ja'abí', ba'ale' k-jolik uláak' k-jóoya' yéetel makina. Le ja'il le joooyabo' k-ts'áaik xanti' kimiko utia'al u séeb nuuktal. Te' lu'umo' k-ts'áaik jach ma'alob pesticida ku yáantiko'on kiins le k'aakas ik'elo'. Beyo' ma' tu yokol k'aak'as ik'el t'i'..

-¿Kux túun wa ku ka'sa'ap'al u ja'il ku ts'o'okol ma' t-kaxtik uláak'e'? -tu k'áatal ja'ak'anil yóol José.

-Ah...ts'o'ok u yúuchuto'on juntéení'-tu ya'alas

x-kiit Nayeli-k-p'atik le lu'umo'ob je'elelo' yéetel k-manik uláak'ob. To'one ba'alí' k'áastí' uláak' lu'umo'obí'. Le ba'ax k-k'áato' ka yanakto'on u ja'il ch'e'en utia'al pak'al.

-¿Kux túun le lu'umo'ob ta p'ate'exo? ¿Ba'ax úuch tu yéetelo'ob? -tu ya'alas Yunuén.

-K-siik t'i' uláak' láak'tsilo'ob le mix jump'éel chan p'aak tu jo'osaj t'i' u tia'alo'obo'. Tumen le u pa'ak'al jum'p'éelili' ba'ax te' lu'umo' ku xupik yéetel ku tikinkuuntik. Lelo' bey suuk u yúuchul t'i' jum'p'éel lu'um jach ma'alob tu'ux ku nuuktali'-tu ts'o'oksa'j u t'aan Nayeli.

-x-kiit, le je'el túuno' ba'ax a k'áastí' wáaj túuni'. Ma' wáaj túun kaas a wu'uykabáali' -tu k'áatal Yunuén.

-Ma' in paal, ma' in talamili', tene' ma' u kiiken utsili', tene' ma' siijen utia'al k'uuixili', tene siijen utia'al in ayik'altaj. Ku ts'o'okole' ta wilik, le lu'um kabil máako'obo' maantats' tu túumbenkuunsiko'ob ba'ax...k-ojel yaan u kaxtik ba'ax u jeelil le ja'ku xu'upulo'.

-Jela'an a tuukul xkiit-

tu ya'alaј јFidel -, ma' u kiikech le utsili'; u јaaјile u kiikech kúulche'ob, ti'e' ba'alche'obo'. U ch'upul paalech ti' le yóok'ol kaab, u kiikech le јa'o' mii maas ti'eło' teech le јa'o' teech u јa'ile' táan a ts'o'okol yéetel a láak'tsilo'ob yéetel chéen le јump'éelili' naј yaantech yóok'ol kaaba'. Le ka wa'alik teech bey unaј u yúuchulo', ma' ma'alobi'. Jach ma' ma'alobi' yéetel ku kíinsajl.

A јomik u ciclo le јa'o' jach táaj sajbe'entsil; xma' chákil wa chuup yéetel búulkabil tu yóola u ma'alob anil le lu'umo', le kuxtal ku taal u kíino' jach yaј. Le táankelmo'obo' káat ka' talak јump'éel ma'alob kuxtal, ma' ten beet je'ex te'exe'.

Le јa'o' u kíik'el le yóok'ol kaabo' yéetel u јáatsal u maas k'a'ana'anil k-wiinkilil.

Tuláakalo'ob u paalalo'on le xNa'tsil lu'umo'. Wa le јa' ku xu'upul tu yóolal le bix u meyašta'al xma' p'iisil ti'e' pak'alo' chéen ku chokokiintik lu'um, ti' tuláakalo'one'ex bey úuchlo'. Tu yóolal le јooch beya' ku k'aak'as tséentikubáal le máako'obo' le beetik seen yaan máak k'oja'ano'ob.

Le bak'o' ma'alob, ba'ale ma' u jach piit máan a jaantik. єBix yanil óoli' tuláakal ku meyaš ti' le lu'um utia'al u pak' chéen yo'och ba'alche'ob kala'ano'ob, mix táan u pak'ko'ob јejeláas janalo'ob utia'al máako'ob yéetel ba'alche'ob le

unaј k-iliко'on bey k-láak'o'obe'?

Tu yóolal le xtikin lu'um ta p'atajo', le Yóok'ol kaabo' páat xma' јejeláas kuxtalil kanáantik ka'acho' yéetel ku chokoltal le lu'umo'. Le tu taasaј tu paache' jach táaj yaј. Le máako'obo' ku maniko'ob bak' chuup yéetel kimico yéetel ku seen polok kuuntik máak, ku bin u kíimilo'ob јunјump'íitile' mix yojelo'ob ba'ax óolali'.

-ijMa' na'at paal! -tu ya'alaј le xkiit Nayeli tu yu'ubik a'ala'abikt'i bix leti'e'. Le máako'obo' yaan kíine' ku ts'íkilo'ob wa tu јaaјil ba'ax ku ya'alik le máako'ob bixo'obo'.

U na' Yunuén tu cha'aj tukuklaј u suuto'ob te' bej túuno' tu ya'alaј ti' le јKanáan Yóok'ol Kaab yéetel ti' Fidel: -jach kíimak in wóol ta wóolale'ex. Tap'ilaјe'ex in wicho'ob. iTawa'alaјe'ex

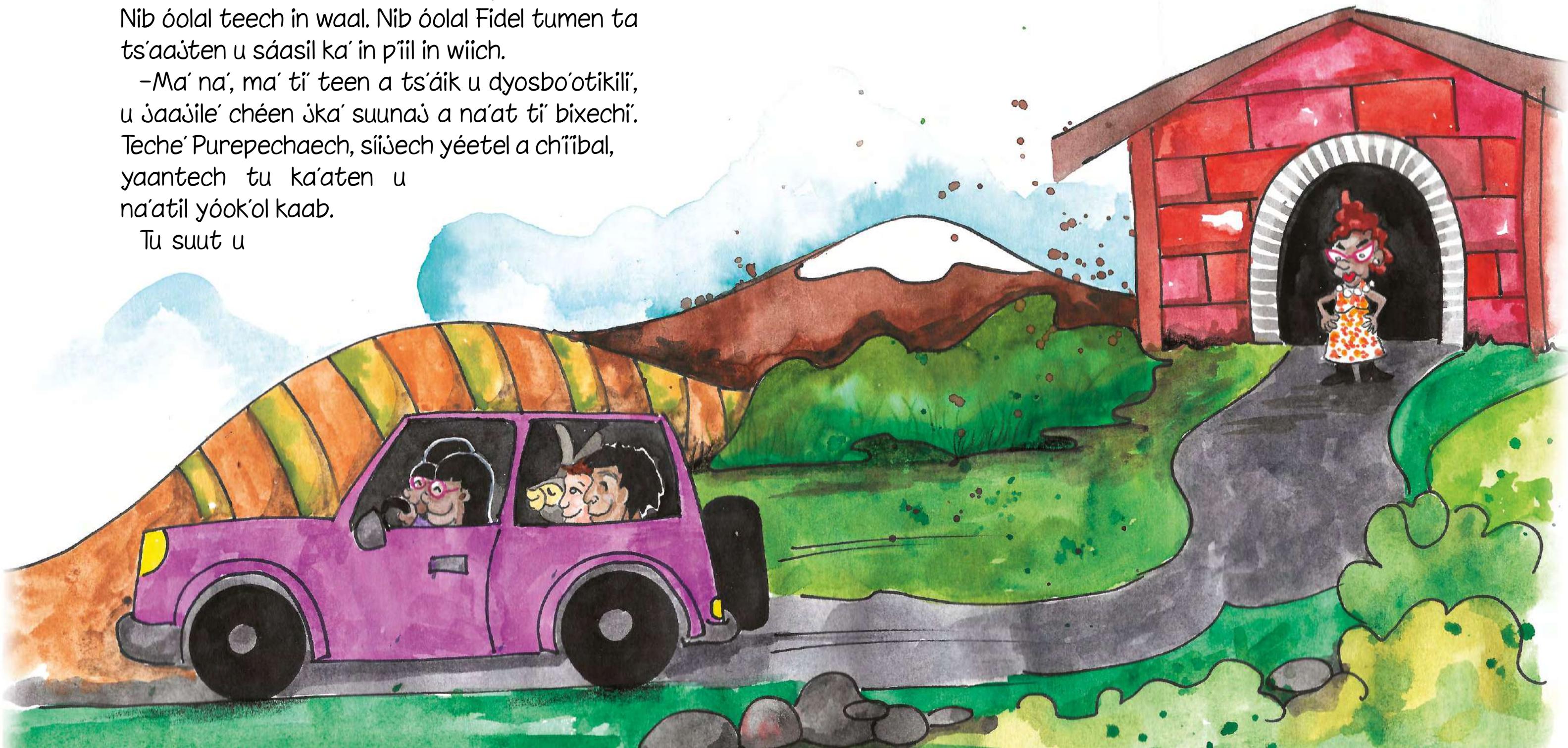

ba'alob jach jaaštak! Ma' in wojel ba'axten jach xaanchaj in wilik jach máan uts le paak'al yéetel le j-tseentbil wakax u ya'abta'alo'ob jach séebanil, tin tuklaje' le kuxtalo' uts utíal ka' ila'ak jach táan k-biin táanil tí k-kuxtalil. iJaach su'laken! Ta tséele'ex u piixil in wiich. Nib óolal teech in waal. Nib óolal Fidel tumen ta ts'aajten u sáasil ka' in p'iil in wiich.

-Ma' na', ma' tí teen a ts'áik u dyosbo'otikili', u jaažile' chéen jka' suunaaj a na'at tí bixechi'. Teche' Purepechaech, siijéch yéetel a ch'íbal, yaantech tu ka'aten u na'atil yóok'ol kaab.

Tu suut u

k'ayiko'ob túun u paaxil lu'um tuláakal te' bejo'.

K'UBEN TI' KAAJ

T'i u K'aayil Jéets' óolalile' níukte'ex:

1. Ba'ax u meyjil Kool.
2. Ba'ax le júmp'éelili' ba'ax ku pa'ak'al te' lu'umo' yéetel ba'ax k'aasil je'el u taasike'.
3. Yaan wáaj rancho a k'aj óole'ex je'ex le t'i'e' x-kiit Nayeli.
4. A tuklike'exe' k'as wáaj u sa'ap'al le u ja'il le ch'e'eno'.
5. A tuklike'exe' le ba'alche'obo' ku yu'ubik wáaj k'ala'anilo'ob. Ku yóotsilkubáalo'ob wáaj. Ku muk'yaajo'ob wáaj.
6. A p'atik tikinil le lu'umo' ku chokokintik. Ba'ax k'aasil ku taasik.
7. U'ye'ex u paaxil meyajnaj ma' k'a'amil táan u tsikbalta'a le úuchben tsikbal 5 jo'osa'an t'i u kamp'éel áanalte'il. Beete'ex u ts'ibil bix kun beetbil júmp'éel balts'am yéetel ma' k'a'amil le paaxo' beete'ex bix úuchik te' úuchben tsikbaló'. Ma' u tu'ubulte'ex le máax k'éen u beet u ja'ilo'.

K'UBEN TI' TEECH

1. K'áat t'i a láaktsilo'ob. A k'aj óole'ex wáaj tu'ux u tal le bak' ka jaantike'exo'.

6

Úuchben tsikbalil: Chúumpasal yéetel jets'tal

U tsoola'sil: Ché'enxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wúuyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a jka'ansa's wa xka'an-sa's xook le boonilo'obo'.

Chúumpajal yéetel jets'tal

Le ka'aj ts'o'ok u xiimbalil le u rancho xkiit xNayeli, le jKanáan lu'um kabilo'obo' táan u jach tukultiko'ob le óolale' tu ch'a'atukla's u bino'ob u chan ch'a'ob jumpp'iit u yiik'alil alab óolal tu noj lu'umil paalal.

Tu yóolal le súutukil k'uchiko'obo', yojelo'ob tu'ux kéen u yilajo'ob Ñam: táan u yukul tu k'iwikil kiimak óolal. Ma' talamí xan kéen u yojéeltilo'ob máakalmáak kúuchilili'. Yojelo'ob tia'an te' tu'ux kuko'onol u piimpin waajil ixíim chuup yéetel bu'ul, queso wa u pak'anilo'ob jMartin, tu'ux mina'an uláak' jach kii u beeta'al u yu'ubil Ñam, tumen u yojelo'ob "ti' kii'le' ku jumppáaytal ba'axo'ob".

Táan u yukik u k'aab chúujuk pak'áal yéetel táan u jaantik ka'ap'éel kii'ki' pak'achbil piimpin waaj le ka' tu yilajo'obe' tu t'anaajo'ob yéetel kiimak óolal.

-iBix a beelé'ex! iKexi' beyo' kuche'ex tu súutukil

ma'alob utia'al a jaanale'ex ikulene'ex yéetel jaanene'ex tumenlela' u yo'och a jaa'awo'ob. iBa'ax kin wa'alik u yo'och a jaa'awo'ob... Yumtsilo'ob! Leti' u jach kii te' kuxtala'.

-Ñam máantats ka wa'alik lelo', le ba'ax ka jaantiko' leti' u maas kii-tu ya'ala's José táan u che'e's.

-Tumen seen kii in jaantik le ba'ax ku siikto'on le Lu'umo'...ba'ale u jaa'sile', u jaa'sile', ti'e' ba'axo'ob ku paa'jal in jaantiko', le ba'ax maas kii in jaantiko' leti'e' pak'achbil piimpin waaj táant u joo'ok'ol te' xamacho'.

Yunuén táan u taasik júmp'éel waaj chokoj u ts'aama' ta'abi' le táan u k'aayo' tu kots'aj bey júmp'éel chan burroe'- "Tene' yaanten júmp'éel u chan buurroil chokoj lu'um kin ts'áik ta'abti' mix junteen ku yu'ubik" - ka ts'o'oke' ka' tu jaantaaj jach táaj k'ímak u yóol.

J'Victor yéetel José tu k'áato'ob t'i: - 'kux túun le k'aay je'elo', Yunuén?

-iAh! Tu ka'ansaisten in chiich ku ts'o'okole' in na', máantats' ku ts'áiko'obten júmp'éel u chan choko buurroil lu'um kéen pak'achnako'ob.

Le ka' ts'o'ok u janalo'obe', le k-éetailo'oba'

tu tsikbalto'ob t'i Ñam le bix tu máansilo'ob te' rancho yéetel t'aanaajo'ob tu yóolal u nukuch meyañil koolo'. Tu tsoljo'obti' yéetel sajak óole' u pa'ak'al júmp'éelili' ba'ax te' lu'umo' ku beetik loolbtí' yéetel ku jach tikinkuuntik.

- Ñam, ku pak'iko'ob je'el ba'axake' ku ts'áiko'ob fertilizante t'i yéetel kimico ku beetik k'aas t'i'e lu'um yéetel t'i wiinkililo'-tu ya'ala j'Victor le táan u xiimbalo'ob u yilo'ob bix u bin u meyañil le kool te' tu noj kaañil le paalalo'obo'.

Ñam tu núuktaj: - Ma' a tuukule'ex chéen t'i le k'aak'as fertilizante, ba'ale tuukulnake'ex xan t'i'e' iñaj u k'exmo'ob bixo'. Kañ óola'an bey iñaj transgénicas. T'i lelo' ts'o'ok u péeksiko'ob u kuxtalil, iñajo'ob bey robote'.

- ¿Ba'axi'? ¿iñajwáajk'exa'an bixi'? ¿Utiáal u tséentiko'oble wakax wáaj?-tu k'áataj José sajak yóol.

- Utiáal u tséentik wakax, ba'ale maases máako'ob. Eesajil, Méxicoe' yaan ixíim transgénico. Le ixíimo' júmp'éel siibal p'a'at to'on

uuchjéakil yéetel yaan u jéjeláasilo'ob. Je'el u ya'alal mix tu'ux u yéeyik máak u kí'il yéetel u joochile', ku k'ebxesiko'ob...ba'axten a tuklike'ex -Tuk'áatajÑam-. Utia'alunáajaltiko'ob taak'in ya'abach yéetel ya'abachil. Ba'ali u k'áajstí'ob ka sa'atak jéjeláasil kuxtali', ba'ali' u k'áajstí'ob u toj óolalil máaki'. Le ba'ax u k'áato'obe', ts'o'ok tsikbaltik, ka' ayik'alcha'jko'ob..

U k'ója'anil le xNa'tsil Yóok'ol Kaabo' u bixil u yóotsilil le kuxtal besela'o'. Bey júmp'éel mayakche' yéetel kan ts'ít yooke': le yáaxo' letí' u ch'a'iko'ob ma' p'iisil tuláakal le lu'um kabilo', tumen le jma' na'ato'obo'ku na'atko'obe' le lu'um kabilo' utia'alo'ob, letí'ob yuumilo'ob. Ma' beyi', ts'o'ok óoseltik to'one' lu'um kabilo'on, chéen jun chan jaatso'on.

Le u ka'a ts'ít yooke' letí' u p'e'eta'al máako'. Utia'alunáajalta'al ya'abach taak'iné'ku ba'ajal máako'ob seen meyaj wa ku táabsa'alo'ob t'i internet ka seen meyajnako'ob tu juunalo'ob. Beyxan ku táabsa'alo'ob wa ma' tu maniko'ob le ba'axo'ob ma' patalo'ob ku beeta'alo', olino'ob. Ku t'úubsa'alo'ob t'i óotsilil yéetel t'i p'aax.

Uláak' ts'ít yook le mayakche'o' letí'e' suukbe'en na'atilo'. iBa'ax na'atil yéetel ba'ax na'atil! Ya'ab u téenele' ku yoksa'al máak xookna'ja'an meyaj utia'al u no'no'jo'olt ba'axo'ob ka yanak ayik'alil, kex ku k'ója'ankunt máako'ob yéetel le yóok'ol kaabo'. Lelo' na'at xma' na'atil. Juntúul máak yaan u na'ate' ma' tu beetik k'aas t'i yóok'ol kaab, ba'axe'ku yu'ubik, ku kanáantik bix yanil. T'i u jela'anile' ku ts'áiko'ob júmpáayil u kamp'éelil yook le mayakche'o': ciencias sociales. Ma' tu na'atiko'obe' le u ba'alilo'ob yóok'ol kaab yéetel u kuxtalil máake' jach u nupmubáa, yéetel yaan

ba'ax u müul ti'alo'ob.

Jump'éel ba'ax chiika'ankunsike' leti'e' ba'ax tu yilaajo'ob te' rancho "Le kiimak Óol wakaxo". Jach k'aas. Le ba'ax ku beetik le máako'obo tu séeba'anil ku beetik k'aas ti' u ba'alilo'ob Yóok'ol Kaab, wa le lu'um kabil ku k'osá'antal wa ku péek bix anike', tu séeba'anile le máako' ku muk'ya. Le óolal k-a'like le u ba'alilo'ob Yóok'ol Kaab yéetel una'atik máake' ma'chéen wa ba'axi', jun müuch' jejeláas ba'axo'ob ku müul meyajo'ob tu báabalo'ob. Ba'ale k-suut te' ixíimo'...Leti'e ba'ax ma' a wojelé'ex kéen in wa'alte'exo', ma'axaane' le ixíim ka jaantike'ex México k'ixa'an bixi.

-U'yej ma', Ñam, jach taa'as ya'ab talamil. ¿K'aasil ich ja', lu'um, iik' yéetel beoritase' te' i'haajo' wáa'as? ¡Jach taa'as ya'ab! ¿Bix je'el u páastal utsküintik ya'abach talamilo'obe?- tu ya'ala'as jVictor yéetel sajkil.

-Ma'tu yóolal wa jach ya'abach talamili', chéen jump'éelili', ba'ale' jejeláas, yéetel jaatsal. K'aabéet u millonesil mejen xi'ipalalo'ob yéetel mejen ch'úupalaalo'ob Mexicoilo'ob utia'al u k'exiko'ob lelo'. Ba'ale' je'el a páastale'exe', k'aajakte'exe' yéeya'abe'ex tomen le xNa'tsil Yóok'ol Kaabo'.

Leti' le ixíima' jach tu séeba'anil una'as k-ilik, tomen Méxicoe' tuláakalo'on yéetel

taala'as'ano'on te' ixíimo'-tu ya'ala'as Ñam utia'al túun u xu'ulul u tuukulo'ob k'aase', tu káasa'as u tsikbaltiki'ob jump'éel u jach jats'uts tsikbalil azteca-. Le xiibo'obo', ko'olelo'ob, mejen xi'ipalal yéetel mejen ch'úupalaalo'ob jach wíijo'ob. Tu seen kaxtiko'ob ba'ax u jaantobe' chéemba'ale' kex beyo' mina'an ba'al u jaantiko'ob. Yojelo'ob yaan jump'éel ba'ax jaantbil jach kii te' j-k'áax tu'ux mix máak ku k'uchlo'. Ts'o'okili' u k'áatko'ob áanta'as ti' ya'abach Yuumtsilo'obe' chéemba'ale mix juntúul páatchajki'.

Le Yuumtsilo'obo' tu much'jubáalo'ob je'ex u beetiko'ob láala'as wíinale' ka tu tsikbalto'ob ti' Quetzalcóatl le ba'ax ti' t'aanaajo'obo', ti' tuláakalo'be, u péeksiko'ob u k'áaxil ts'aa janal

te' kúuchilo', tumen tia'an le che' jach k'aj óola'an ku tséentik le kaajo'. Ba'ale mix yéetel tuláakal u muuk' le Yuumtsilo'ob páatchajak u péeksiko'ob le k'áaxo'. Quetzalcóatl, u Yuumtsil le ma'alobilo', yaanchaj u beetik jump'él u meyajti' na'at ma' muuk'.

Tu tuklaj u bin yil le chak siiniko', jach k'aj óola'an tumen jach ku meyaj yéetel táanil t'i yúuchul wa ba'ax. Quetzalcóatl tu ya'ala: -j-yaabila: siinik a'alten, žtu'ux yaantech le kil'ich kúul che'o? žtu'ux yaantech le ixíimo?

-Ma'tupáajtal in wa'aliktech, jump'él muukul t'aan-tu núukta: t'i.

-Much a'alten, le kaajo' wiis yéetel táan u muk'ya: a'alten tene' utia'al in sutik u jeele' máantats' yaan in kanáantikech-tu ya'ala: le Yuumtsilo'.

Le jchak siiniko' tu ya'ala: t'i: t'ián tu K'áaxil le ts'aa áantajo', ta'akpa:áan, t'i yaanto'on tuláakal le janalo'. Teen kin jbiskech, chéen wa ka beetkinbáaj in wéetai.

Quetzalcóatl tu éejemta: ka tu suutbail juntúul box siinik. Le siiniko'obo' múul xíimbalna:ob tak tu K'áaxil Ts'aa janal ka' tu yéeyo'ob le ixíim maas jatsúts yéetel ma'alobo'. Jach itstikyaje' éemo'ob te' nukuch K'áaxo'ob tak u k'uchlo'ob tak Tamoanchan, U lu'umil túumben kuxtal, ka' tu k'ubjo'ob t'i' azteca'obo' ka tu pak'jo'ob. Te' tu jocho'obo' tu jaanto'ob ka tu ka' pak'jo'ob ulák'o'obi', tu yiliko'ob u nuuktal u paalalo'ob, u yáabilo'ob yéetel le chúuka'an kaajo'ob muuk'a'an yéetel toj yóolo'ob. Le janal je'elo' ku suut juuch'il ku beetkubáaj u bak'il máak. Quetzalcóatl te' súutukil je'elo' káaj u kúulta'al bey le Yuumtsil mas k'aana'ano'-tu ya'ala: Ñam.

Le paalalo'obo' mix múuts' ich ku beetiko'ob le táan u yu'ubiko'ob le tsikbalo'.

Ñam tu ya'alaś: -U jaajile' ma' k-ojel máax suukbes máaxi', wa le ixíim tu suukbesaś le máaxo'obo wa leti' le máako'ob t'i le ixíimo'. Le ba'ax k-oojelo' žle ixíimo' yaan bey 9 mil ja'abo'ob táan u pa'ak'al tu lu'umil Mexico, te' lu'um yaan tu jaal u áalkab ja'il Balsas. Diosbo'otikil t'i u nu'uka'anil u pa'ak'al le ixíimo', le máako'obo' nuukchajo'ob tu nu'uka'anil. Le ixíimo' bisa'ab t'i tuláakal Mesoamérica yéetel páatchaj tak u lili'k t'i k'üxil witso'ob, t'i kabal lu'um, t'i ooxol wa ti ke'el. Tu beetjubáal jump'él ba'ax k'a'abéet t'i tuláakal u kaaśil Mesoamérica bejela'e' tia'an t'i tuláakal yóok'ol kaabe'-ka' ts'o'ok Ñam.

-Chéen Méxicoe' yaan maas t'i setenta u jejeláasil ixíim siñal, u k'áat ya'ale', suukbesa'an t'i je'el ba'axak k'ünil yéetel je'el tu'uxake'. Le ixíimo' u tuunichil u chúun pak'il u miatsilil k-noj lu'umil. K-káajbal yéetel máaxo'oni'. K-K'ájlayil. Jach talam ka u p'atubáal u beetubáal -ka' tu náach ch'a'ataj yiik' Victor.

-Wa ka wile' je'el in wa'alikte'exo' tu káajbalo', yaan jump'él sajbe'entsiilil ch'ene'etik k-jach k'a'ana'an janalo': le ixíim k'expaja'ano'.

T'i u láak' lu'umile', juntúul Juunal K'askunaje', meyañnaś t'i na'at (kin wa'alikte'ex na'at chéemba'ale ma' na'ati', maan tuukul utia'al u beetiko'ob k'aas) yéetel ku k'exiko'ob jump'él

wa ka'ap'él geenes t'i junkúul sak'abil ixíim, le táakbesaś jump'él kiimsaśil utia'al ma' u yokol ik'el te pak'alo'obo', utia'al ma' u nojochtal mix ba'al tu tséel le pak'alo'. iT'i kutaalle pesticida ichi le iinaśo! lelo' je'el a wilik bey ma'lobe', ba'ale' le ixíim je'elo' ku jaanta'al tumen ba'alche' yéetel tumen máak, yéetel ku beetik loob t'i u toj óolal máak..

Ma' chéen le jaajo'. Ku tukliko'obe' tumen leti'e' wiinik no'no'jo'olte', le máax t'i ku meyaś le u "no'no'jo'ole" wa iinaśe, yaan u bo'otik. Le bix ku meyaśtech le iinaśo, ku beetiktech jump'él k'axt'aan. Maases le iinaś beyo' ma' tu yáantal u jeelo'ob ka' tu ts'o'oksal u t'aan Ñam.

-¿Bixí? ¿Wa ka pak'ik le ixíim ta jochajo', ma' wáaj tu jóok'ol junkúul chan nal? -tu k'áatas Ynuén.

-Ma', lelo' leti' u k'áato'obo' ka maan i'naaj ya'ab u téenel a pak'al. Ya'ab u téenele', unaaj xan a konikti' a jooch, kex wa ma' biiniktech utsil tu yóolal le cháako wa tu yóolal loobil.

-U'yej, lelo' jach taaaj sajbe'entsiil, yaan a sutik yuumilil le wiinik ti' u k'áaxil tséentajilo' le wiiniko' chéen taakin u k'áat, ba'ale' bejela'e' yaan u ayik'altal tu yóolal u meyaj uláak'ob yéetel xan u miatsil. iLeti' u K'aasilo!- tu ya'alaaj Victor.

-Beey, ku ts'o'okole' ku yoksiko'ob ich sajbe'entsilil le jejeláas sijal ixíimo'bo', ku k'astalo'ob le pak'alo'ob yéetel le i'naajo ba'ale' tumen le k'exáantak maas yaan u muuk'e', ku

bin u ts'áik juntséelil le uláak'ob. Le óolale' u to'okol k-chúunul yéetel u kúuchil janale' jach táan unaaj u k'aana'antal ti' j-Mexicoil, ma' chéen to'oní, ba'ale' tuláakal le yaan u ma'alob tuukul tu yóolal le kuxtalo'.

KUBEN TI' KAAJ

1. Kaxte'ex jun wuts' u juuch'il ixíim ka' bise'ex tu kúuchil xook. Ichil tuláakale'exe' kaxte'ex jum'éel jayáach ché jum'éel metro táankuch u chawkil yéetel u kóochil utia'al a ts'áike'ex beoritas le a'albite'exa':
2. Beete'ex jum'éel nuxí' maketa yéetel jatsláante'ex le meyaño'. Yéetel u juuch'il ixíime' beete'ex u Yuumtsil Quetzalcóatl yéetel le máako'obo' t'i tuláakal jéjeláas ja'abilo'obo, chak yéetel boox siiniko'ob, beyxan kool. iJum'éel u miatsililo'on ixíim!
3. Bey jum'éel u meyañil xooke', ts'ibte'ex u ik'il t'aanil ixíim, yaan a t'aane'ex t'i u yutsil yéetel t'i u úuchben tsikbalilo'ob. Beete'ex jum'éel ketlanil. Le ku jooóok'ol táanilile' yaan u táanilkuuntik u nañil u xook t'i ketlanil u jáatsalil u xook. Beyxan yaan u ts'abalt'i jum'éel escultura.
4. Jach u'uye'ex u paaxil le úuchben tsikbalá' yéetel u nu'ukbesabáale'ex utia'al jum'éel óok'ot u tia'al a ts'áike'ex u diosbo'otikil t'i yóok'ol kaab tu yóolal le ixíimo'.

7

Úuchben tsikbalil:
U ts'uulilo'obe' le kooche'

U tsoolaajil: Ché'enxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wúuyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a jka'ansaaj wa xka'an-saaj xook le boonilo'obo'.

U ts'uulilo'obe' le kooche'

Le jkanáan Yóok'ol kaabo'obo' bino'ob tu noj lu'umil México u ts'ájo'ob cha'antbil jump'éel balts'am t'i u jejeláasil ma'alob aantal, tumen tu náajalto'ob u ketlan méek'táankaajil jkanáan Yóok'ol kaabilo'ob. Jach táaj kíimak u yóolo'ob, tumen mix junteen anako'obi ba'ale' u yojelo'ob k'aj óola'an bey "U Méek'táankaajil Páalaci'ob". Bino'ob t'i autobús láak'inta'ano'ob tumen le jka'ansaaj Domingo te' bej túuno' ma' tu p'ataj u tsikbaltiko'ob t'i le monumentos wa t'i tsikbalo'ob ts'o'ok u xak'altiko'ob tu yóolal le noj lu'umilo'.

Le ka' ooko'ob te' noj kaajo' tu yilajo'ob le autobuso' jach chaambelchaj u bin, ichil le noj kaajo' xáanchajo'ob jump'éel hora táankuch

utia'al u k'uchulo'ob tu'ux ku wa'atal le autobuso'.

Te'elo' t'i ku pa'a'ta'alo'ob tumen juntúul xka'ansaaj utia'al u bisa'alo'ob u ch'a'ob metro tak k'uchulo'ob centro histórico beyo' ku bino'ob tu jats'uts kúuchilil u noj mola'ayil u kúuchilil u yilal xookil. Kex tumen ya'abach máako'ob ku yokolo'ob yéetel ku jóok'olo'ob te bagono'obo', le biimbal je'elo' jach jats'uts tu yila'jo'ob, tumen máano'ob t'i yáanal lu'um yéetel jach séeba'an. Ku máano'ob ma' tu xáantale' ku k'uchulo'ob t'i uláak' estaciono'obo'.

Jóok'ob tu estacionil le zocalo ka' ja'ak' yóolo'ob tu yóolal u jats'utsil le k'iiwiko', kúuchil

político yéetel uláak' jejeláas looxo'ob ucha'anis k-noj lu'umil. Máano'ob tu séeba'anill tu museoil templo mayorka'k'a'asti'ob ya'abach tsikbaló'ob, te' túuno' t'i j-yaanchaj Tenochtitlan. Le táan u bin u xiimbalo'ob tu bejil Argentina', ma' tu páastal u yu'ubiku báalo'ob tu yóolal le kocheobo' yéetel le bocina'obo'. Jach táaj ya'abo'ob, u k'alma u beelo'ob, ma' tu páastal u bino'ob le máako'ob túuno' táan xan u poch'ik u báalo'ob.

Ba'ale'bey leti'ob xiimal u bino'obo' maas séeb u máano'ob t'i le koche'obo' ka'k'uchko'ob túun tu

táan jump'éel nuxi'na. Jach táaj nojoch ya'ab u mejen táankabil yéetel u pak'ilo'obe' yaan bonilo'ob t'i j-Diego Rivera ku ya'alik u jats'uts tsikbalil k-noj lu'umil.

Yunuén tu ya'alaáj t'i le xka'ansaáj xConchita nu'uktiko'obo': -iAy, tin tuklaje' mix juntéen kéen k'uchko'on, tu ts'ookole' le autobuso' jop' u bin junjump'iitil! U ma'alobile' le metro maas séeb k'uchik.

Le xka'ansaáj xConchitao' tu níuktaáj: -Jach beyo', wa t'i taxie' mix bik'in k'uchul ka'achi', te' bejo'obo' ma tu páastal u jach péeksikubáa máak.

José tu ya'alaáj ma' yojeli': -¿Ba'axten túun ku meyajt'iob wa maas séeb u k'uchul máak xiimali'? Ku ts'o'okole' wa ma' tu meyajt'iobe' je'el u maas yaantal túux k-xiimbale' tumen chéen p'elak okol te' tu jáalil utia'al xiimbalo'.

xConchita, ma' tu níuktaáj, ba'ale chéen p'áat u tuklike'. Mix máak tu tuukul ma' u cha'abal máansa'al koche'ob. Leti' maantats' tu ts'iboltal u yaantalti' jump'éeli'.

Leka'ts'o'okumáanuxiimalto'ob le oochelo'ob te' pak'obo', bisa'abo'ob t'i jump'éel camioneta tak te' hotel túux ku wenelo'obo', p'aatal tu j-nojlil le noj kaajo'. "Chambel u bino'ob", t'i u chaambelile' je'el tak u páastal a wilik bix u suut

le u llantailo'. Xaanchaajo'ob ka'ap'éel hora.

José tu yaanyal ts'íkil: -¿Ba'axten ma' táan k-bine'ex ti' metro?

Le máax bisik le camionetao' tu ya'alaaj: -tumen te'exe' yaan u ts'a'abal a premio'ex le óolale' maas t-táan óolte'ex, kéen ka' xi'ike'ex ti' u láak' ba'ax wa tu'ux ku bisa'al le máako'obo'. Ynuén tu núuktaaj: -Le kaaaj tu'ux kaa'aneno', maas ma'alob le tu'ux ku púuta'al le máako'obo'.

Te' tu xkalom iik'il le camiono' táan u yiliko'ob jumpeel bej ku bak'anpachtik le noj lu'um ka'a p'lik anik, tu k'aap'éelile' k'لال u beelo'ob. Ma' tu páastal u bino'ob táanil. Óoli' tuláakalo'obé' chéen juntúul máak ku bisiko'ob.

Le máak bisiko'obo' tu ya'alaaj: ti' a xts'íiko' t'ian le nukuch wiitso'ob, le Popocatépetl yéetel Iztaccíhuatl. Tuláakalo'ob tu sutaj u yicho'ob, ba'ale mix ba'al chiika'aní.

José tu binuts'íkil tuláakal ba'ax ku ya'alalti'e' ma' beyi', tu ya'alaaj: -iMix chiika'aní!

Le máax bisiko'obo' tu núuktaaj: -tene' tin wa'alaaj

te'exe tia'anobi ti' túun yano'obi', ba'ale ma' yaanjil k-suertei'...le k'iino' ma' jáampik'e'ení. Bejela'e'e le k'aak'as buuts' je'ex suuke' ma' chiika'aní.

Ti' k'aap'éel k'iine' tu xiimbalto'ob jejeláas tu'ux tak tu mejen ti'itsil u noj lu'umil México, tu k'aj óolto'ob utsuts máako'ob yéetel jats'uts museob, Tu jaantajo'ob kíikí u koots'il waaj yéetel u tortail táamal k'aj óola'an bey "guajolotas". Chéemba'ele', ka'ana'an ts'o'okik u biimbalo'ob, u xaanil u bin le camiono'obo' yéetel u kukupkiis le iik'o'.

Tu ts'oke' ka' k'uch'o'ob t'i u na'sil u xooko'ob le ka' j'óok'o'ob tu xooko'obe' tu séebile' bino'ob tu suumil le tuuch ku bisko'ob tu Noj Lu'umil le Paalalo'obo' utia'al u tsikbaloo'ob yéetel Ñam. Ka' k'uch'o'obe', j'Mario le paal policiao', tu ya'ala'st'iob tia'an Ñam tu k'iiwikil le loolo'obo'

Áalkabna'jo'ob tak telo'. Uka'j'óolo'ob, j'ump'él nojoch k'iiwik kant'u'uk' yaanti', yéetel loolo'ob ku jo'osiko'ob triangulos j'umpáaykunta'ano'ob tumen mejen bejo'ob kamp'él metro u kóochil beeta'al yéetel tuunich, u kúuchil kutale'

mejentak utia'al mejen paalal. Pak'a'an che'ob tu p'iis náachil utia'al u ts'áik bo'oy t'i le ku máano'ob te'elo'. Le jats'uts k'iiwiko' jach tia'an tu chúumukil u noj lu'umil le paalalo'obo'. Yaan u bejil tu kanti'itsil t'i le k'iiwiko' tak u k'uchulo'ob t'i u bejil le noj kaajo': tu ka'analil joolna'sil u yotocho'obe' u ch'úuykiintmo'ob looli'.

Le paalalo'obo' k'uch'o'obe' ka' kula'jo'ob te' banca yéetel Ñam, táan u jaantik u yo'och nal yéetel u yi'ikal. Leti'obe' tu tsikbalto'obti' bix xi'ikti'ob te' u "U Noj kaajil le páalaciobo" tu tsikbalto'obti' ba'ax utschaj tu t'aano'ob yéetel ba'ax ma'.

José yéetel u yaanyame', tu ya'ala's: -ma' utscha'stint'aan le kooche'obo', jach ya'abo'ob, piit ya'abo'ob. Ma' tin na'atik ba'ax tia'al ti'ob.

Ñam tu núukta'st'iob: - llawile'ex, le koche'obo' u jaa'jile' j'ump'él makina jach séeba'an yéetel jach talam u máansa'al. Ba'ale' ts'o'ok u suut óoli' bey j'ump'él religión t'i le máako'obo'. iJach táaj k'a'ana'an t'i leti'ob! Ba'ale jach ma' beyi' tumen leti' u

seen beetik u k'ója'antal le Yóok'ol Kaabo'.

Yunuén tu k'áatajti' ja'ak'anil yóol: -¿Ba'axten ka wa'alik makina infernal? Tene' ya'ab tin wilaj jach táaj jats'utsii.

-Yunuén, le koché'obo' jump'éel ti' le ba'ax jach u yaabiltma le ku ya'ala'alti'ob Nometoca, jump'éel ba'ax jach ku ts'iboltiko'ob. Tumen ts'o'ok u tuuslo'ob tumen le Destrucsolos yéetel u ka'ayta'alti'ob le koché'obo' ku ts'aiktech jáalk'abil kuxtal, ka' séeb kuchul je'el tuuxak a k'áte' ku ts'aiktech u p'aastalil a séeb péeksikabáaj.

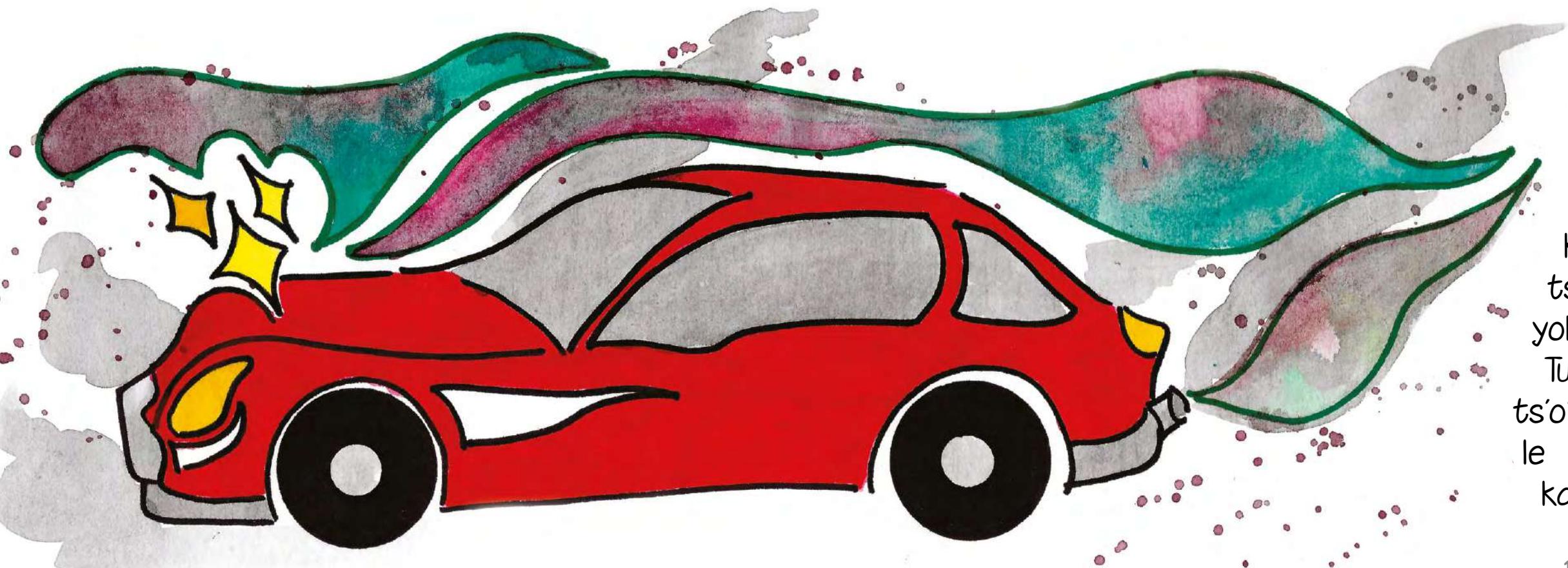
J-José tu táakch'íntubáaj t'aan: -lelo' ma' jaasi', ku k'áalkubáalo'ob te' kocheo ma' tu p'aastal mix jóoklo'ob xiimbal, tumen ma' téen u p'ato'ob chéen ets'tal, chéen u k'at u beel máak. Ku xaantal kéen ka' xíiko'ob t'ie' suuk u bisko'obo' yéetel u juume' jach k'áam yéetel le iik' ku jóokolti' jach k'áas. Ku ts'o'okole' ku meyajti'ob tak chéen utia'al u bino'ob naats'. Tuubti'ob lelo' ku beetik k'áas ti' u toj óolal máak. Le xiimbalo' jump'éel ba'ax jach ma'alob ti' u wiinkilil máak ku ts'aik kuxtal ti' máak. Le óolale' yaan k-ook. Xiimbalile' ku p'aastal nukuch ba'alo'ob ti' ba'axo'ob ts'o'ok u máan. iBa'ale yaan máak yaan u kochee' ma' tu p'aastal mix u bino'ob xiimbalil maan naats' tu yotocho'ob.

-In wojel, ba'ale le Nometoca, ku beetiko'ob ba'ax mix u nu'uk yan. Ku táanliko'ob le koché'ob bey u ajawilil u ajawilo'obe', ts'o'ok u ts'áiko'ob ti' tuláakal: u súutuko'ob, u taak'ino'ob, u p'aastalil u tuukulo'ob yéetel u maas óotsilile' u yotocho'ob, u ba'alilo'ob yóok'ol kaab. Tuláakal ba'ax ku beetik wiinike'lela'mii leti' u maask'aasil. Xíik tu bin u koonolkubáalo'ob tumen tuláakal u k'áat aantalti'ob jump'éeli'. Junmúuch' u beeta'alo'ob chéen u beeta'alo'obe' ojéela'an buka'aj ku xaantal. U jaajile' ma' ya'abi', tumen ma' u k'áato'ob ka' xu'ulul u maan le máako'obo'. Lelo' ku ya'alal ti' "u ts'ibolal tu tuukulo'ob".

U maas k'aasile tumen ts'o'ok u p'áataj bey religiónti'obe', jumpeelba'ax yaantutuukulilo'ob: u yaantal jumpeel koche ti' máake'ku ye'esik tu biintech utsil yéetel p'aastalil. Yaan máako'obe' ku múulkintik u kooche'ob ku beetiko'ob tak naaj utia'al u ta'akiko'ob. ku chéen báaytiko'ob kex ma' u p'úustiko'ob.

Yéetel le tu ts'áajilo'ob ti' u ba'alilo'ob yóok'ol kaab u k'ekko'ob yéetel juntúul túumben Yuumtsile' jaaj. Le makina je'elo' leti'e ku maas k'ója'ankuuntik máako'. Utia'al u beeta'ale', ku jo'osiko'ob tuláakal te' xNa'tsil Yóok'ol Kaab lelo' ku beetik k'aas te' ja'o. Ya'abach máako'ob ku kiimilo'ob ikil u jéentantkubáale' koche'obo'.

iKuxtúun le ku p'áatalo'ob yéetel yaáilo! ba'ale' beymixba'ale, uts'uulilo'oblekoocheo'ka'máanak yéetel jachutsil te'bejo', iku táaxkunta'al! Beyo' le cháako' ma' tu k'uchul yáanal lu'um. ¿Táan wáaj a wilike'ex? Tak bix u suut le ja' ts'o'ok u k'ekiko'ob chéen utia'al u máan le kooche'obo'.

iBa'ale' mix tu máano'ob! -tu yaanyam José.

-Jach beyo'. Tu ts'áajo'ob le kúuchil utia'al máako'ob ka'acho'. Tu'ux ka'ach ku máan máake', bejela'e'kumáan kooche'ob. Bejela'e'ku beeta'al le noj kaašt'obo', u jaajile' leti'ob u ajawilo'ob.

llawile'ex u k'íiwíkil le loolo'obo', maas jach jats'uts kéen le tu'ux ku máan le kooche'ob tu noj lu'umil Mexico, tumen way tu Noj Lu'umil le

Paalalo'oba'xiimbalil wa yéetel bici beyo' ku p'aastal k-t'oxikbáaj je'el tu'uxak k'aabéete'. Kííki' óoltik le u ba'alilo'ob yóok'ol kaab yéetel u bejilo'obe' tsolbil tunicho'ob utia'al u yokol le ja'o'.

Tuláakal le yuumtsilo'ob ts'o'ok u liik'sik u yiik'ál le máako'ob utia'al u kanáantiko'ob u ba'alilo'ob

Yóok'ol Kaab. U jela'anile', le kooche'obo' ku bin u buuts'ilo'ob tak atmósfera lelo' ku jach k'askúuntik t'i túun ku jach chokotal le lu'umo'. T'i le yuumtsilo'ob chiikpaajo'obo' leti' u maas k'aasil, láalaás k'iine' tu yokoltikto'on iik', ja' yéetel kúuchil. Ku yokoltikto'on súutukil, unaás u yáantiko'on séebkunt tuláakal ba'ale ma' beyi'. Tak ku náachkuntiko'on.

-Ku máan t'i tuukul jump'éel utskinajil: kex lajun ja'ab mix u beetiko'ob mix u kooniko'ob-tu ya'alaás Victor.

-iLo'obile' jump'éel jach ma'alob utskinajil! Kex jump'it k'iin, lelo' je'el u ka'ansik t'ié' máako'ob yaan u láak' u tia'al u bino'ob táanxelilo'. Ba'ale' bey in wóole' talamil, tumen juunal k'askunaajo'obo', u yuumiloo'b le taak'ino', ku lu'usiko'ob ku ts'áiko'ob jala'acho'ob yéetel ku ya'aliko'ob t'i ba'ax k'éen u beeto'ob-tu núuktaj ñam.

-Ma'axane' chéen jump'it k'iin, tumen to'one yaan k-nojochtal yéetel yaan k-cha'atuklik

wa ba'ax. Ts'o'ok u káajal k-beetik. U j-Kanáanilo'on Yóok'ol Kaab lelo' jump'éel jach nojoch meyaás.

Tu ya'alaajo'ob t'i ñam tu bino'ob tu beetiko'ob u kíki'taanil j-Kanáanilo'ob. Bejela'e yéetel xki'ki'i iik'il.

K'UBEN TI' KAAJ

Ich jeets' óolalil:

1. ¿A k'aj óole' ex wáaj u noj lu'umil Mexico wa ti' kaja'anechi? ¿Ts'o'ok wáaj a wilike' ex buka'aj kooche' ku máan yéetel buka'aj yaanij?
2. ¿A wilme' ex wáaj bixchichil ubinumetroilunoj lu'umil Mexico, Monterrey wa Guadalajara?
3. Le tu'ux kaja'ané' exo', ¿buka'aj nojochil le banketa tu'ux ku xiimbal máak yéetelu kóochil le bejo'ob utia'al u máan le kooche'obo'?
4. ¿Ba'ax maas k'a'ana'an: a péeksik máak wa a péeksik kooche'? ¿Ba'ax utskinajil yaan?
5. Le kéen beeta'ak jump'éel kooche', kéen kasta'ak u nu'ukulil u beeta'ale' tak u ko'onole', ¿bix u kaskúunta'al le iiko'?
6. ¿Ba'axuna'ubeeta'alutia'alma'u'jachbeetik loob ti' yóok'ol kaab u jáay táaxkunta'al le bejo'?

7. ¿Bixa tukultike' ex kun xiik máak táanxelil mas táanil k'in, kéen ch'a'atuukulnake' exo'? ¿Bix je'el u maas ma'alob kiinta'al u bixa'al máake'?
8. ¿Máakalmáak u bin máak ti' kooche' suuka'an u beeta'al xiimbalil?

8

Úuchben tsikbalil:
Jáalk'ab Kala'an máak

U tsoolaajil: Ché'enxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wúuyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a jka'ansaaj wa xka'an-saaj xook le boonilo'obo'.

Jáalk'ab K'ala'an máak

Ñame', tak tu ka'analil ti' jump'eel jats'uts wits pixa'an tumen u k'áaxil na'tsil puuk lakine', tu tsikbaltaaj beya': -tu ba'atelil tu yóolal kuxtale', máan ya'ab ja'abo'ob bine', ka siijs kíichkelem yóok'ol kaab, t-otoch, tuláakal ba'al xa'ak'alchaja'an. Yaan ka'ach p'eenkech wits tu wak'alil je'el tu'uxake', tuunicho'ob táan u yeelel, kíinam iiko'ob ma' tu cha'iko'ob u yantal kuxtal. Mix jump'eel chichan ikel, mix juntúul jmeen chúuch ku páajtalo'ob kuxtal.

Kex beyo', yóok'ol kaabe', je'el bix jump'eel naaj tu'ux ku xa'ak'besa'al xéexet'il ba'alo'ob ku tiitkuba'ob, ku műuchkuba'ob yéetel ku ka'a tséelkuba'ob. Máan ya'ab jumpiik ja'abo'obe' láayli'e táan u

yúuchul le ba'alobo', ka bin u biin u jeelpajal yéetel u jeelo'obo'. Je'el bix ku bin u máan le kíino'obo' ku bin u siijsil ja', lu'um, iik' yéetel k'áak' tu lu'umil kaab.

-Beey Ñam, k-ojel, k'aja'anto'on: ja', lu'um, iik' yéetel k'áak'- tu jáaws u t'aan j-José.

-Ma' a náaks a wóoli', mixba'al k náajaltik wa ojel u k'aaba'obe', ba'alike' mix ojel ba'ax utíali' beyxan bix tu beeto'ob tia'al k müul yanako'on waye' tuláakal le ajs-kuxtalo'obo'- tu ya'alaj Ñam, táan u yuk'ik u yo'och ja'il liima yaan ichil u chúuj.

xNa'tsil lu'ume' bin u siistaj, kíin yéetel uje', tu náajalto'ob u maktsil yéetel u muuk' ku

kóolikuba'ob, jach tu p'iis yano'ob, jach tu'ux
k'a'abéet antalo'ob.

Ichil le ja'o' káaj u siijil mejen ba'alo'ob ku
kaba'tiko'ob biin mejen wiinkililo'ob, kuxa'ano'ob
chéen yéetel júnp'éel u chan xéet wiinkilil. Máan
ya'abkach ja'abo'obe' ka káaj u bin u jeelpajal
jujúmp'ítille chan wiinkililo'ob, tak ka bin u yantal
pak'alo'ob, kayo'ob, lu'umil ba'alche'ob, ch'íich'ob
yéetel ik'elo'ob...iúmp'éel No'oja'an ba'al!

-Ay Ñam, ka tsikbaltik je'el bix béeychaj a
wilik, ba'ale' teche' mix siija'anech ka'achijs tumen
teche' juntúul aú-kuxtalech-tu ya'alaú j-José.

-ma' beyi', jela'an a tuukul táankelem éetail,
tene' kuxa'aneni'. iJach k'asa'anten tuláakali',
tumen istikyaj t beelkúunsik le ba'ax ma'ma'alobi'!
Pixano'on ka'achijs, taaaan k meyaj utíal kaxtik
bix je'el u paa'jal yantaaj to'on júmp'éel uts
yóok'ol kaab ti'ál kuxtali'. Kin wa'alik beyano'one'
tumen k'a'ajse'ex tene' máantats u yéetailen
yumtsilo'ob beyxaan u aú áantaaj ti'ob.

Le paalalo'obo' tu ch'e'enxikinto'ob le t'aano'.

-Le ba'ax jach istikyaj t beetaaj máan júmp'íik
ja'abo'obe', leti' u yiik' ba'apaach yóok'ol kaab.
Tumen k'a'ana'an k beetik júmp'éel ba'al ku cha'ik
u máan u yooxol k'íin, ba'ale' ma' ya'abi', ti'ál ma' u
tóokik lu'um. U ch'aik u yokol ooxol, beyxaan u
ch'aik u jóok'ol tukáatén ti'ál u yantal
kuxtal.

Yaan ya'abkach iik'o'ob, le
jach istikyaj ma' tu cha'ik
k meyaj, leti' ku kaba'atik
"dióxido de káarbono (buuts)".
Tí yaan taaa'nel tu'uxí, to'one'
le ba'ax taaaan k kaxtiko', u
ya'abtal uts iik'(oxígeno).

Máan ya'ab "Dióxido
tí káarbonoe'(buuts)"
leti'e' ku kiinsik je'el
ba'axak ba'al u káat

yantali'.

T'anaajo'on yéetel le iik'o', t'anaajo'ob xaan tumen le yumtsilo'obo'. A'alaaj t'iobe' ma' unaaj u máano'ob chéen beyo' u k'askuuntiko'ob le ba'ax beeta'abo' yéetel k'as ts'aako'ob. Ba'ale ka wilke'ex, mixbik'in u bin to'on jump'eel k'aasil pool, leti'e' ku chéen che'ej, ku p'a'astiko'on.

T-beetaj u mola'ayil yumtsilo'ob, ka túunt-a'alaaj tuláakal ba'al jach k'a'ana'an, beyxaan t-a'alaaj yaan k kaxtik jump'eel uts meyaj t'i'al le xla' iik'o'. Yaan u yantal to'on u yaajkunaajil te' kaaajo'. Ojel xaan yéetel le éet meyajo' beyxaan yéetel müul k'áatchi'obo' je'el u kaxta'al bix ku ts'o'okol le meyajo'.

Ja'alibe', K'uk'ulkaane', u Noj k'uj ichil tuláakal u jeel maaya k'ujoo'obo' tu ya'alaaj: - táan k beetik jump'eel ba'al kulpaachiij. Jach k'ana'an paklan beetik le meyajo' yéetel le ba'alche'obo', paklan xaan yéetel le aj-kuxtalo'obo'. Juntúulo'obe' ku ts'aiko'ob le iik' k'a'abéet u jeelo'obo' beyxan le u jeelo'obo' ku sutiko'ob le buuts'o'(dióxido t'i káarbono) t'i le máaxo'ob tu siiajo'ob le Utsil iik'o'obo'. ¿Bix ma' máan k tuukul ka'achiij?

-ik'ümak óolal! Tuláakal le yumtsilo'obo' tu papaxk'abo'ob beyxaan ten--- tu ya'alaaj ñam yéetel u chan che'ej, táan u k'a'ajal t'i le súutukil je'elo'.

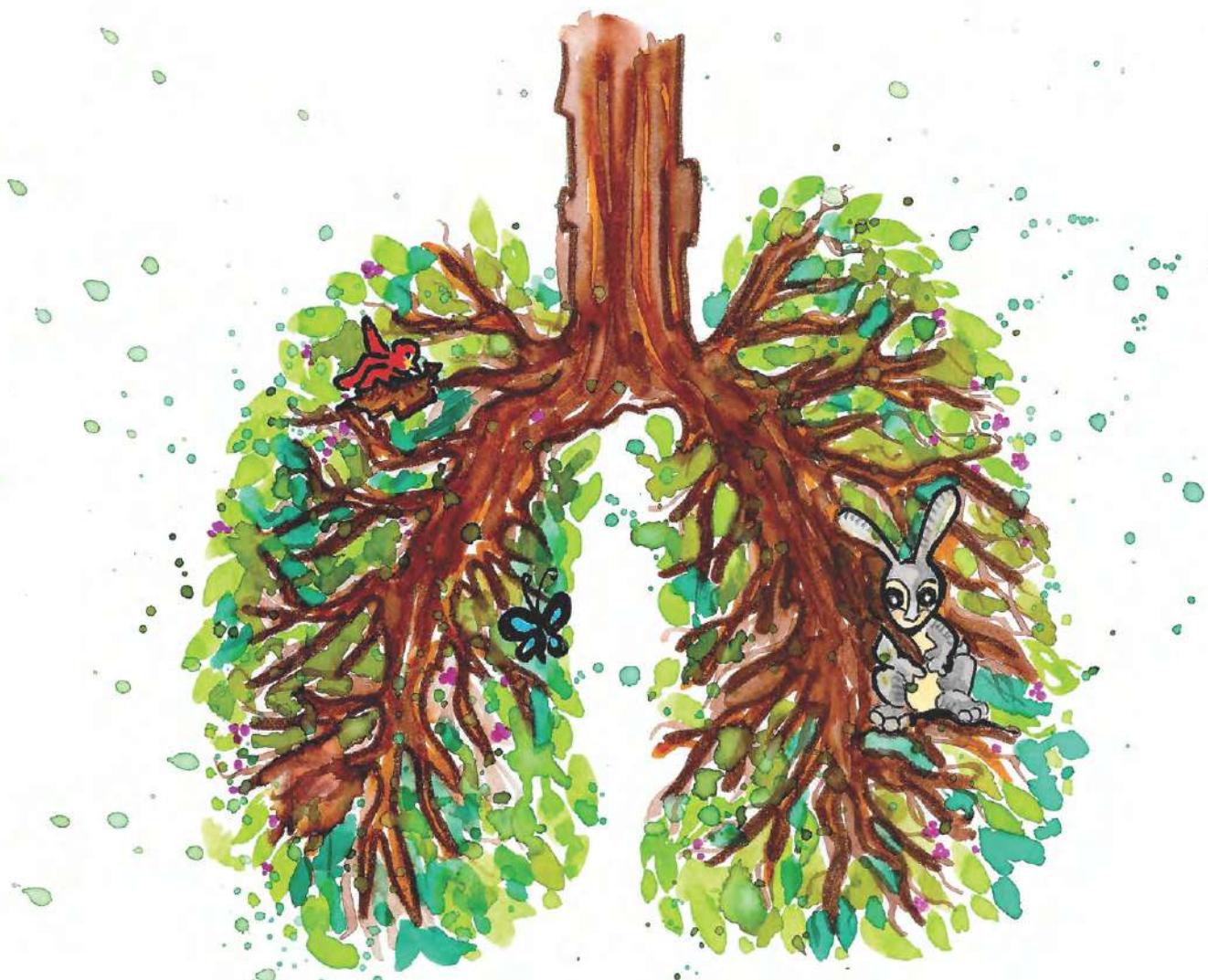
Bey túuno', tu ch'ajo'ob u moktaanil bix keen u yuts'béentiko'ob le Utsil iik'o'(oxígeno) tumen le ba'alche'obo', ts'o'okole' ku ka'a jooksiko'ob u buuts'(dioxido t'i káarbono), le pak'alo'ob túuno' kulpaach ken u meento'ob. Ka'alikil Buuts' iik'e, máan ya'ab u muuk'e', je'el u yáantik u yiik' ba'apaach yóok'olkaabuti'alm'auch'a'ikupúuts'ul u yooxol k'üin, chéen ba'ale' ma' u jach máan u k'abi'.

Bey anchaj le k'áaxo'obo', chuup yéetel jejeláas ba'alche'obo' beyxaan pak'alo'ob. Leti'ob

u soot'ot xNa'tsil lu'um. Te'elo' le che'ob yéetel le pak'alo'obo'ku yúuts'béentiko'ob buuts'(dióxido t'i káarbono), yéetel júmp'eel ba'al jach táaj uts u k'aaba'e' Fotosíntesis, ku k'ixa'al utíal u ch'aa'j u yiik' le ba'alche'obo'. ¿Ma' wáajj júmp'eel ba'al seten ma'alob? Yéetel le je'elo' béeychají' utíal ka ya'abta'ak kuxtal. ¡Uf! Chéen táan in k'a'a'sik tukáatene', ts'o'ok in ka'a ka'anal.

Je'el bixake', le buuts' ku loobintiko'on ka'achijs, bejla'e' k'ala'an ichil le pak'alo'obo' úuchik u máan

u yáantik kuxtal. Le ka ts'o'ok tuláakali', le óoxla'sun maaya yumtsilo'obo' tu páat k'abo'ob le kuxtal máako'obo': máan u muuk'o'ob, jach no'oja'ano'ob, ya'abkach ba'alo'ob u yojelo'ob. ¿A wojelé' ex wáajj ba'ax táanil tu beetajo'ob le kuxtal máako'obo'?

-Ba'ax Ñam, ba'ax tu beetajo'ob?

-Tu ts'ajo'ob u niib óolil jujuntéenake' yóolal le ki'ichkelem yóok'ol kaab yéetel u jejeláas jats'utsilo'ob yani'. Béeychajj u paakato'ob, u'uybil, xiimbalil, na'atil, che'ejil. U páastal u yéeyiko'ob máakalmáak ba'axi' jach k'aana'an wa ba'ax k'aabéet'ob, ichil le nojochil yéetel u chichanilo'. Ku chich óoltiko'ob tu ka'ap'éelil.

Bey ancha'jiko'ob asab t'i nueve mil ja'abo'ob tu lu'umil Mesoamérica. Ba'alike' te' jo'ok'áal ja'abo'ob máano'obe', wa ka ketike' ex yéetel u ja'abil xNa'tsil lu'ume', jach mixba'alí, le kuxtal máako'obo' tu xúump'ato'ob u ts'áik u niib óolil máantats' t'i le yumtsilo'obo'. Tu tu'ubsajo'ob u ts'áik u niib óolil t'iob, mix tu ka'ansajo'ob u paalalo'ob u beeto'ob. Le beetik túuno' káaj u tukultiko'ob, yóok'ol kaabe' u t'i'alo'ob. ilet'ob u ts'ook ka kóojolo'obi'....

Jach jeta'ano'ob!-tu ya'ala'j Ñam.

-Waye' ki'ichkelem ku yila'al le k'áaxo'obo' Ñam, ba'ale' tu puuk "purépecha", tu'ux kin taalo',

ya'ab ts'o'ok u ch'a'akalo'obi'. Ku jóok'sa'al jumpiik le che'obo' t'i kiisbuuts'o'ob, ku p'atiko'ob jáanpik'e'en le lu'umo', tukultej ba'ax k'iin kéen u ka'a nojochchaško'ob-tu ya'alaš Yunuén.

-Mix tu ka'a nojochchaško'ob tu juuno'obe', jach talam. U jeel ba'al, kéen u lúubsa'al jujunkúul le che'obo',

Ku jáalk'abta'alle buuts'o'(dióxido t'i káarbono). Jujupéel le káaxo'obo' ku ch'akiko'obo' ku kiimilo'ob mejen ba'alo'ob kuxa'ano'ob beyxaan nukuch jmen chu'cho'ob, tak le nojoch máako'obo' ku kiimilo'obo'. Tumen le káaxo'obo' ma' chéen k'iichkelemo'ob, ku ts'áiko'ob xaan ts'aako'ob je'el bix bo'oy, iik, jejeláasba'alche'obo' yéetel pak'alo'ob... Ba'ale' jach k'a'ana'an tuláakal le je'elo'obo' utia'al ka yanak ja'i, je'el u

káaxal cháak, yaan xaan ja' yaanal lu'um, áalkab ja'ilo'ob ku yáantiko'ob utia'al u yantal műuyalo'ob ku ts'áiko'ob ja' utia'al u yuk'iko'ob le aj-kuxtalo'obo'. Ba'ale' yóolal tuláakal le je'elo', buuts'e'(dióxido t'i káarbono) láayli'e' kála'an. Bejla'e' ma' ya'ab le káaxo'obo', ijasalk'abta'ab le kála'ano! Jásalk'abta'an Ichil u yiik' tu ba'apaach yóok'ol kaabe' ku máan je'el bix u káate', ba'ale' óotsil leti'e' xet' u yóol tumen ma' tu ch'aik u jóok'ol u yooxol k'iin, yéetel lelo' ku chokojtal, ku yu'uba'al je'el bix táan u cha'akalo'on ichil, ku na'akal le ooxolo'.

Kéen u xiik u na'akal ooxole' ku tisil le che'ob ich káaxe', ku k'expajal bix u meyaš ja',

yaan k'iine' le jump'it k'áax ku p'aatal te'elo' ku t'a'abal tu juun. Ku jáalk'abtiko'ob le buuts' ku loobintik le k'áaxo'obo'.

Tí' le je'elo', wáaj ka kuchke'ex le k'aas buuts' ku jóok'sik le kiisbuuts'o'obo' beyxan le kúuchilo'ob tu'ux ku jóok'ol xano', tukulte'ex ba'ax ku yúuchul. Ba'ale' to'one' te' k ch'aïk iik'i: iik' xa'akpaja'an yéetel buuts' ku taasik to'on koja'anilo'ob tu soot'o'ob máak. Beyxaan u soot' k xNa'tsil Xonaxi.

-iK'a'abéet chukik tukáatéen le jk'ala'ano!- tu
ya'ala jVictor.

-Jach beyo' yaan séebkuunsik k-beetik k'a'ana'an ba'alo'ob. Le yáaxo', jach paktik le jats'utsila'. Ch'a'ex taam a wiik'e'ex beyxan

ch'áik u mokt'aanil uti'äl kanáantik tuláakalo'on le k'áaxo'obo'. K'a'ajse'ex le t'aanil je'ela' yaan kanáantik tuláakal ba'al kuxa'an. K'a'ajse'ex xaan a ts'áike'ex u niib óolal ti' u soot'o'ob xNa'tsil lu'um p'ataj to'on tak le k'iino'oba'.

Uláak' ba'ale' k'a'abéet chukik le ko' iik' ikil k-pak'ik ya'abkach che'ob, ka'a pak'ik k'áaxo'ob. Ba'ale' mix a tukultike'ex chéen a pak'ike'exe' ts'o'oka'an beyo', ku p'aatal beyo', Yaan u máan u miilesil ja'abo'ob ka'a yanak jejeláas kuxtalo'ob, ba'ale' kex beyo' ku yáantik u yéensa'al le buuts'o'(dióxido ti' káarbono) utia'al ka xu'uluk u yooxol yóok'ol kaab, yéetel sojol, u xiixil pak'alo'ob wa ba'alo'ob ku mo'olol, jujumpp'iitil je'el u bin u yutstal k'áaxe'. Jujumpp'iitil kéen suutnak le ch'iich'o'obo', le ba'alche'obo' yéetel u jach k'a'ana'an ik'elo'ob.

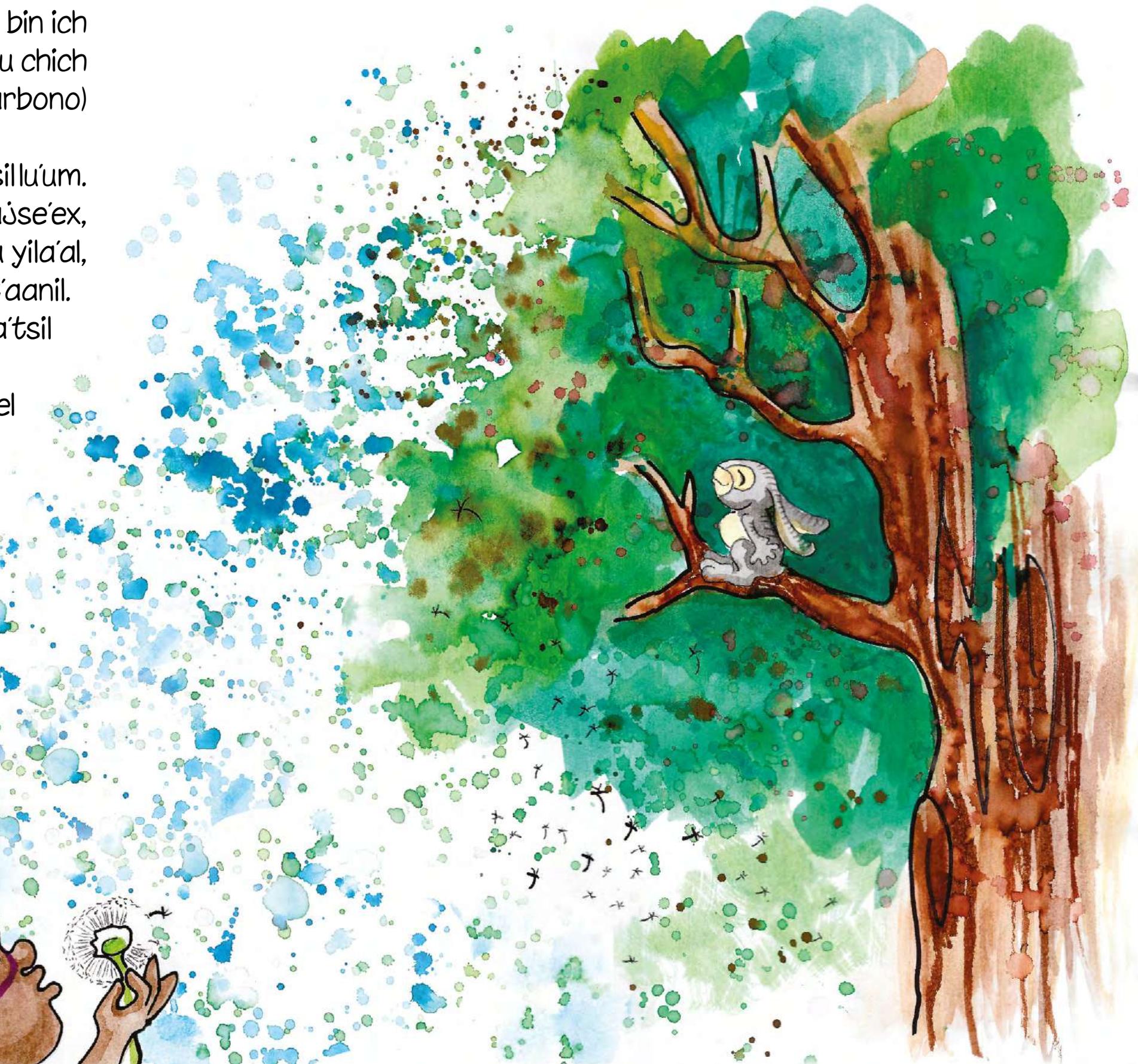
JVictore'tuya'ala:j:-jachjaasut'aano'ob
le óoxla:juntúul maaya Kújo'obo', aj-
kuxtal máako'obe' ma' kújo'oní, je'el
u béeytal païk tuláakal le ba'ax
tu beetajo'obo' ba'ale' ma' tu
páajtal k beetik u sii:jil je'el bix
tu beeta:j leti'obo'.

-Ba'aliče' je'elupáaštalyáantik
ka chu'ukuk le jáalk'abtalo' utia'al
ka p'a'atak le k'áaxo'ob utia'al ma'

u sa'atal le yano'obo'. Je'el u béeytal ma' k bin ich kiisbuuts'ob yéetel je'el xaan u kaxta'al u chich óolil utia'al ma' u bin le buuts'(dióxido t'i káarbono) tu yiik' tu ba'apaach yóok'ol kaabe'.

Jujump'itilk bin na'atiku k'ója'anil xNa'tsillu'um. iTáan k ch'aik jump'éel ma'alob bej! K'a'assee'ex, máantats unaj kaxtik u jaajil kex chich u yila'al, utia'alkamúul ch'aiku tuukulil yéetel umokt'aanil. Bejela'e' jaach k-ojel bix u kanáanta'al xNa'tsil lu'um - tu ts'o'oksaaj u t'aan Ñam.

Tu muuts'aj u yicho'obe', tu tsiko'ob je'el bix u beetiko'ob le aj-kanáan lu'um kaab, ka tu ch'ajo'ob le iik' tu siiaj t'iob tumen le k'áaxo'obo'.

K'UBEN TI' KAAJ

Tl'u paaxil le Jéets'elo' nüukte'ex le k'áatchi'oba'.

1. ¿Ba'ax utia'al u yiik' ba'apaach yóok'ol kaab?
2. ¿Ba'ax ka na'atike'ex yóok'lal paklan meyaј?
3. Bix unaј u beeta'al u k'exil buuts' yéetel iik' utia'al ka' u ma'alob meyaј yóok'ol kaab.
4. Ba'ax le nib óolalilo', bix k ts'áik u niib óolil ti' lu'um kaab yóolal le ba'axo'ob ku siikto'ono'.
5. Paklan tsikbalte'ex yóolal u jela'anil ichil u kanáanta'al che'ob yéetel ka'a pak' che'ob te' jejeláas káaxo'obo'.
6. Wa ta naјil xooke' yaan u muuch' paaxil tia'al mejenpaalalo'obo', paxe'exupaxille tsikbala' ti'al ka tsíikta'al káaxo'ob. Wa mina'an u muuch' paaxil, beete'ex jump'éel balts'am tu'ux ka chuke'ex le buuts jáalk'abo'.

9

Úuchben tsikbalil:
U Piixib ich Máak tu táan
chan ik'el

U tsoolaajil: Ché'enxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wúuyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a jka'ansaaj wa xka'ansaaj xook le boonilo'obo'.

U Piixib ich Máak tu táan chan ik'el

-iTe' tiitsa'ti' yaan aj-Piixa'an máake! Te' uláak'ó' ti' yaan chan ik'el iJach táant u káajal u noj ba'ateli' te' jo'ok'áal ja'abo! máax kéen u naajal le ba'ateilo'

Le jkanáan óolalo'ob kulukbalo'ob u jaanto'ob u yo'och wak' ixíim tu kúuchil cha'anil u Noj lu'um kaabil chan paalalo'obo', cho'ochoski' te'elo'. U kajnáalilo'ob te' lu'um kaabilo' uts tu yicho'ob u müul cha'antiko'ob le cha'ano'. Te'elo' le jult'aano'obo' chéen u meyajtal utia'al u yúuchul t'aan, ma' utia'al u k'exiko'ob u müul kíimak kúuns u yóolo'ob ichil le kajnáalilo'obo'.

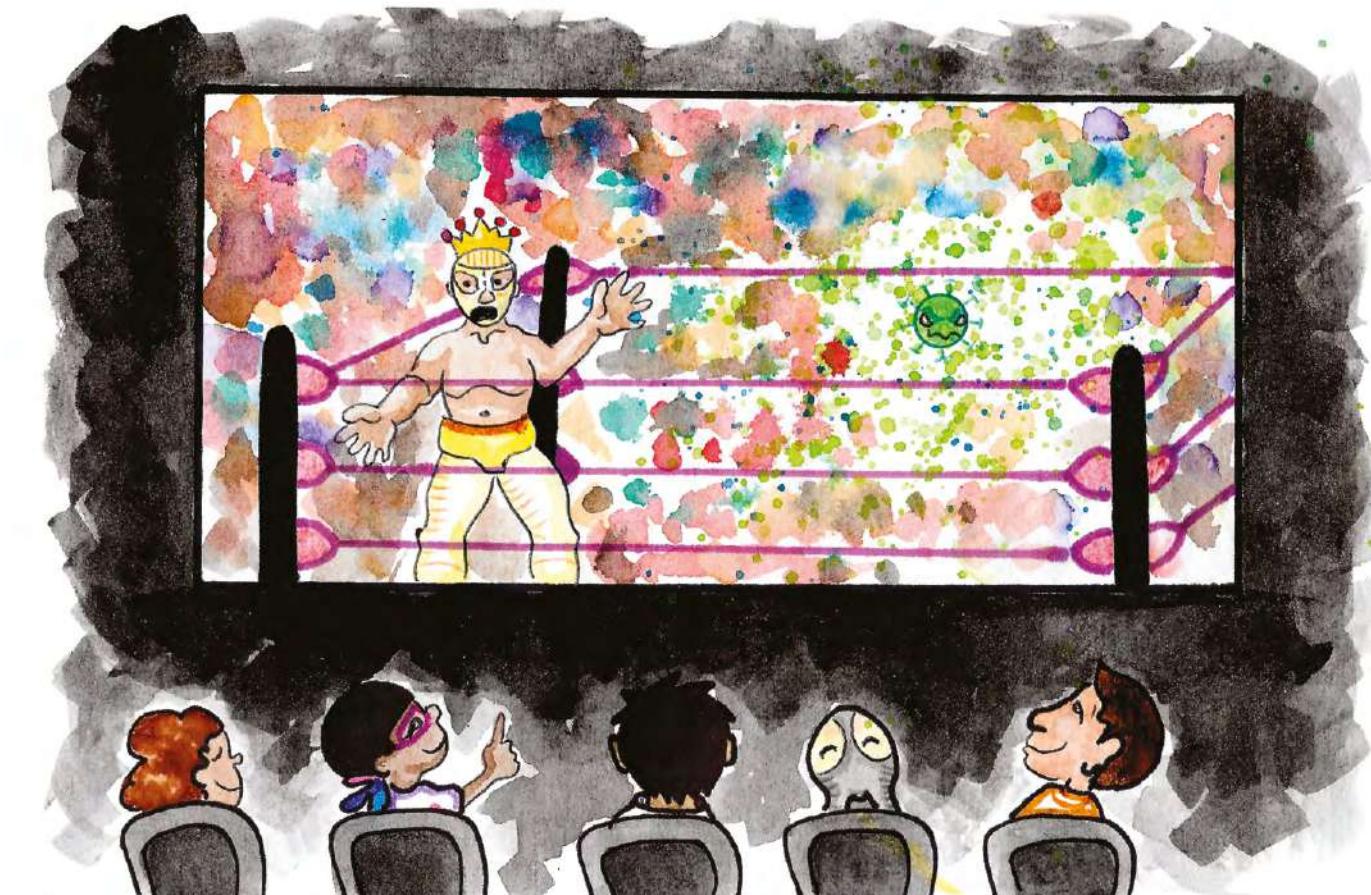
Ñam ti' yaan tu yiknalo'obe' ka tu ya'alaaj: - iJach máan talam le ba'ateilo! jach ma'atáan u yúuchul le p'iisba'ateilo', tumen ichil leti'ob ku ba'ateilo'ob.

Ka káaj le ba'ateilo' te' cha'ano'. Ku chiikpajal ichil le cha'ano' le kanti'its tu'ux ku yúuchul ba'ateilo'. Aj-

Pixa'an máake' u ts'aamaaj u pe'et jo'olil, chiikpaaj je'el bix u p'óok jo'ol ajawil utia'al u ya'ala'al leti' juntúul u ajawba'ateil wa ajawil.

Wóolistak le chan ik'elo', ya'ax yéetel chuup u wiinkilal yéetel kíix wa púuts'ó'ob, je'el bix chan jumwóol kíixó'ob. Jach máan chichan ka'achij le óolal istikyaj u yila'al máax le táan u ba'ateil tu'ux táan u yúuchul le cha'ano', tu naats'kuba'ob ti' u nu'ukulil cha'an tia'al u p'aajtal u yiliko'ob máakalmáak le aj-ba'ateilo'.

Ichil le máaxo'ob yaan ich le cha'ano' ku chiikpajal yaan tuláakal ba'al: che'ob, loolo'ob, chan che'ob, k'an kojo'ob, xik'nalo'ob, xkaaxo'ob,

mejen k'eeke'eno'ob, x-aal waakaxo'ob, k'eejo'ob, chowak ni'ob, péepeno'ob, áako'ob...ya'abkach ba'alo'ob. Beyxan ku yila'al ya'ab aú-kuxtalo'ob, xiibo'ob yéetel ko'olelo'ob..

Tu ka'atúul le aú-ba'ateilo'obo' yaan u múuch' máak láak'íntiko'ob l'iisik u yóolo'ob.

-iChan ik'el, teech yaan a ts'o'oksik tumen teche' chan ya'abech!

iChan ik'el, ta wóolal mix junsúutuk ken k'je'elsikiinbaaj!

iYaan u lúubul, yaan u lúubul, le aú nonojsba'ilo' yaan u lúubul! iyaan u lúubul, yaan u lúubul! Le sa'atal óolo' yaan u lúubul!

Tu láak' tséele:

-iaj-kuxtal, aújaw, yaan a ts'o'osik tumen tech aú a'almajt'aani! iajkuxtal, yaan a wóol, pech' le chan ik'elo! iajkuxtal teche' u yuumil ik'el yéetel u náay! iajkuxtal, a ka'anal na'ate' tu yóok'lal ik'el, xma' ooksik sajaki!

Ku yú'ubal le awato'ob yéetel le papachk'abo'obo', le aúba'ateilo'obo' káaj u naatskuba'ob. Aú-Piixa'an máake' le ka k'áat u mach chan ik'el ich u k'abo'obe', leti'e' ka káaj u chich balk'eskubaaj yóok' le

tiits túux ku yúuchul le ba'ateilo', ku púutsúl tí.

Léek tuka'atéen le awato'ob yéetel papachk'abo'obo'. Lemáaxo'ob tucha'ano'kíimak u yóolo'ob tu ts'áaiko'ob u muuk' tí le máax ku yu'ubiko'ob jach u yéetai. Le táan u yúuchulo' ka ila'ab, aú Piixa'an máake' béeychaaj u machik chan ik'el ich u k'abo'ob ba'ale' ook u kíixel tí, le ka' tu yóotaj u jáalk'abtej ma' béeychaaj. iLe máaxo'ob tun cha'antiko'ob p'aat tooto'ob! Tu wiinkilal aú-Piixa'an máake', ku jóok'ol tu

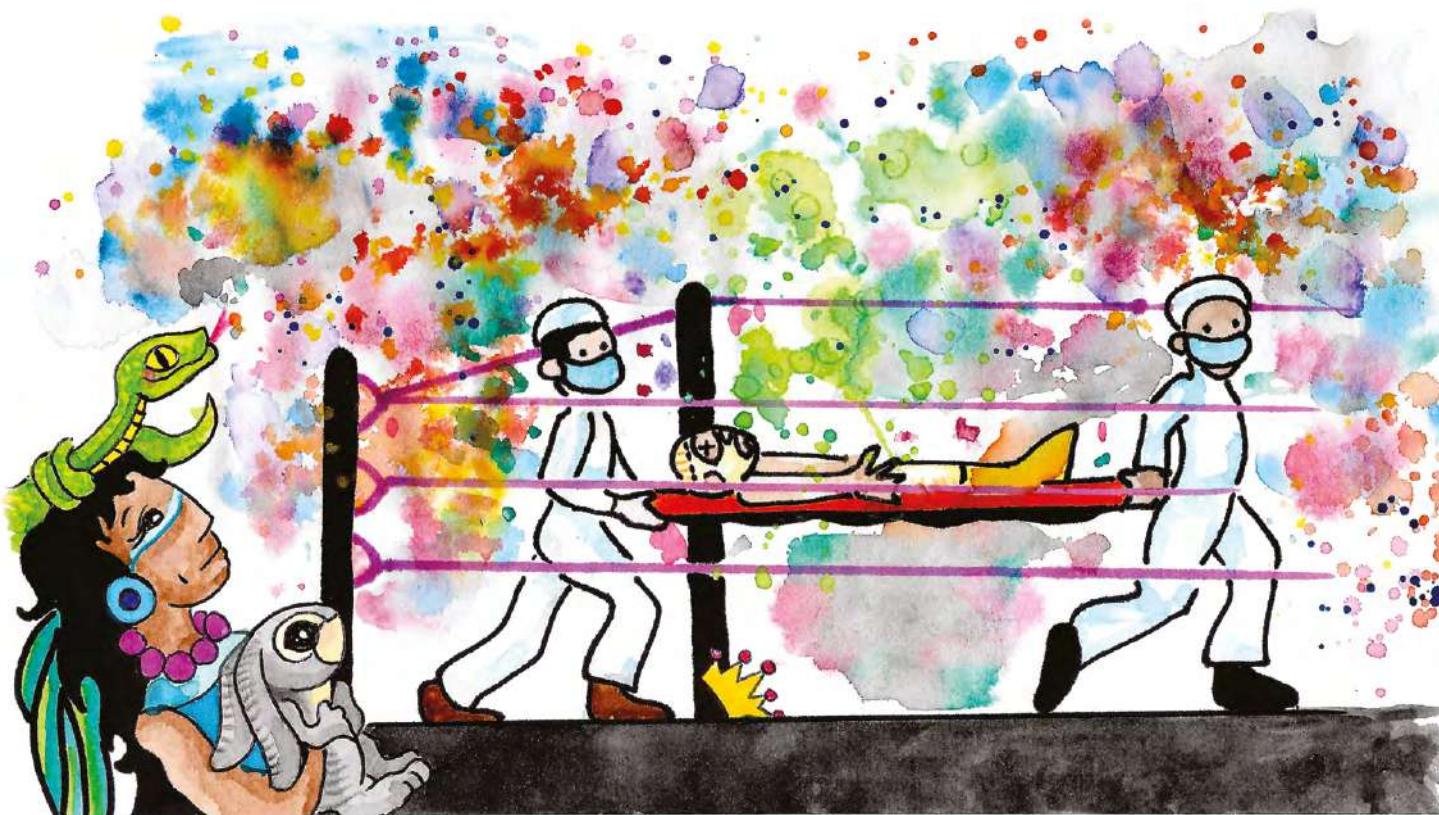

yicho'ob, tu ni' yéetel tu ch' u jeel ka'atúul chan ik'el ku beetiko'ob jump'éel jok'enjok'.

U Múuch' máak tu yawato'ob yéetel tu papachk'abo'ob chan ik'el, ku ya'aliko'ob beya': -i Chan ik'el, suku'un, ka'ans t'i ajskuxtal! ichan ik'el, suku'un, ts'áaj u na'at ajskuxtal!

Aj-Pixa'an máake'kap'aat wa'alakbalí', ják'a'an u yóol, mix u yojel ba'ax ken u beetej.

Xonaxi, le máax ku kanáantik ku yúuchul tu beel le ba'ateilo', tu ya'alaј t'i ajsaak yajo'obe' ka' na'akako'ob te' ti'itso' utia'al u yáantiko'ob aj Pix'a'an máake'. Le jok'enjok'o' anchaј yéetel chan ik'elo'ob ka bin u nojochtal, tumen je'el bix kun bino'ob u naats'kubaј t'i Aj- Pix'a'an máake' ku p'áak'al t'i le máako'obo". Mix máan lajun chan

súutukilo'obe', ka taak' t'i tuláakal le máaxo'ob tun cha'ano'ob, k'ója'anchaјo'ob t'i yóolal chan ik'el.

Xonaxi ka tu ya'alaј ka kulaјo'ob, tu ya'alaј ma'lob kun yantalo'ob.

Ich le kúuchil cha'ano', tuláakalo'ob u p'ílmaј u yicho'obi', táan u jaantiko'ob u yo'och wak' ixíimí', ják'a'an u yóolo'ob yóosa'al le ba'ax táan u yúuchul te' cha'ano'.

Xonaxi tu ya'alaј yéetel u k'aam t'aane': - na'akak in kiik Ixchel, leti'e' u x maaya kújil ts'aak.

Ñame' tu ya'alaј: - Ixchele' máantats ku máan tin wéetel kin wúuyik táan u t'aniken.

Ka siithaј le j-wáay t'u'ulo' ka ook ichil le cha'ano'.

Ixchele', u méek'maj Ñame', tu p'ataј toot le máaxo'ob táan u cha'antiko'ob le Xundáana', tumen u jaajile' kiichpam, chan boox, yéetel taamil u paakat. Ku bisik juntúul kaan yóok'ol u pool, lelo' u k'áat u ya'alej ya'abkach ba'al u yojel beyxan u k'aj óol yóolal ts'aak.

Ja'alibe' ka káaj u t'aan: ---Suku'uno'ob yéetel kiiko'ob, tene' Ixchelen, xmaaya kújilen t'i ts'aak yéetel u siisil paalal. Jeets' a wóole'ex, ba'alche'ob, pak'alo'ob, ik'elo'ob, yáax máake'ex. U looxil le ajsba'ateilo'obo' utia'al k náaysik k-óol, utia'al kaambal. Lela' jump'éel báaxal k'aj óola'an

"Jáalk'ab ba'ateli".

Le ajsba'ateilo'obo' sáamsamal ku báaxtiko'ob le jé'ela'utia'alukaniko'ob u jéjeláas bix jé'elupáastal u ts'o'oksiko'ob le máax táan u ba'ateli yéetelo'obo'. Le ba'ateila' ku chiikpajal ma' keet yani', tumen ajs Piixa'an máake' ku yila'al máan nojoch tu táan chan ik'el. Ba'ale' le ba'ax ma' ojéelani' tuláakalo'on éetbaatsilo'on, beyxan ma' ojéelani' chan ik'el yáax u ts'aamaaj kuxtal. Le kíino'ob mina'an kuxtale', tuláakal xa'akpaja'an tiip' chan ik'el. Ka máan ya'abkach jumpiik ja'abo'obe', tiip' u jéel yáax chan mejen wiinkillo'ob kuxáano'obo'. Ba'alike', chan ik'el ku taasik ADN, le jé'elo' jumpéel ba'al yaan u jéjeláasilo'ob kuyáantiko'on tia'alukáasab le jéjelaas ba'alche'obo' yéetel paak'alo'ob, leti'e' jujump'it bin u k'ekiko'ob u jéjeláasilo'ob.

Máantats kéen u yu'ubal u yúuchul t'aan tu yóolal "ik'ele", le máako'obo' ku tuukultiko'ob yóolal kója'anil. Ma' unaaj u beetiko'ob beyo', ma' ma'alobi. Le ik'elo' anchaj u kuxtalo'ob táanil jumpiik ja'abo'ob ti' leti'ob tak tu yáantajo'on ka'a k-beet u siijil tuláakal. Bey túuno', jujunmúuch le ba'ax ku

kuxtalo', kéen usiijile' yaan usuku'un ik'el, kukuxtal tu yiknal tak u xuul u kuxtal. Mix u yojéelo'ob tu'ux yani', ba'ale' ti' yaan ichil u wiinkilal le múuch' kuxtalo'obo'.

Juntúul ba'alche' chowak u kaale' tu k'áatchi'itaj: -¿Bix túun u wiinkilal jújuntúul máake' jumpéel wáaj tu'ux kaja'an u jéel múuch' kuxtalo'obo'? Tin tukulta juxáano'on ichil le múuch' kuxtalo', ba'ale' ma'in wojel ka'achej teen xaan jumpéelen jumúuch' kuxtal.

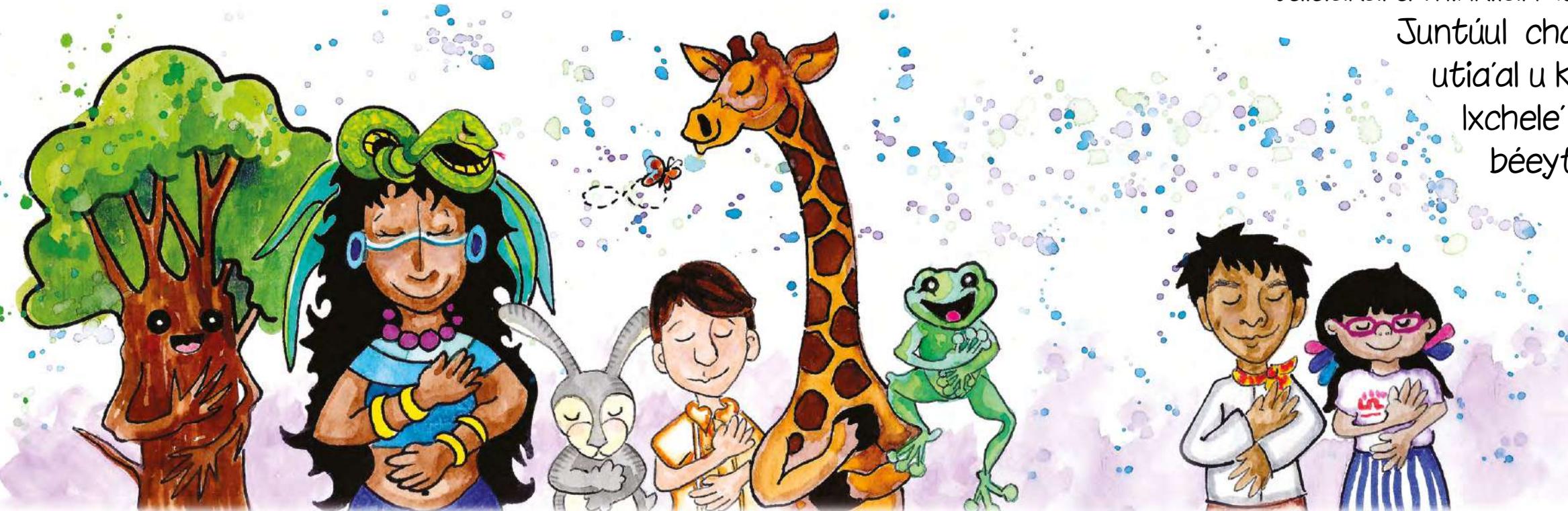
-Beey, teche' jumpéel ajskuxtalech, beyxan tuláakal máax kuxáan. Leti' jé'el bix u jéelo'obo,

láayli'e' jach k'a'anam. Utia'al ka p'aatak a ch'aik a wiik'e'ex jujuntúule'ex, a paakate'ex, a xiimbale'ex, u máan a k'iik'el ta wiinkilale'ex wa clorofila, janal wa a nojochchaaje'ex, ku yúuchul ya'abkach ba'alo'ob ta wiinkilale'ex, ba'ale' ichil leti'obe' ku táakpajal xaan ik'eli'.

Tu yóolal ya'abach ba'alo'ob ku yúuchul lu'um kaab wa tumenku sa'atalu tojilkuxtal'kun yantal xaan le k'oja'ano'obo'. máantats' a k'a'asse'ex, a ka'a a'ale'ex Uts kuxtale' jump'eel t'aanil jach taa'j uts utia'al ma'alob kuxtal.

Te' kúuchil cha'ano', Le ka tu yu'ubaajo'ob le t'aan tu ya'alaaj Ixchel te' cha'ano', tuláakalo'ob mix tu tukultaajo'ob le ba'ax ken u beeto'ob, tu jáan tsikajo'ob le jKanáanil lu'um kaabo', lelo' u k'áat u

ya'alej yaan yaakunaaj yéetel mina'an u xuul toj kuxtalil.

Ixchele' ka'a tu ya'alaaj: -le k'oja'ano'obo' ku yantal tumen ku sa'atal u toj kuxtalil lu'um kaab beyxaan tu yóolal ku ya'abtal le k'aas ba'alo'ob ku beetalo'. Mixba'al t'i wa le müuch' kuxtalo'obo' nojoch wa chichantako'obo'. Je'el bixake', wa le kuxtal máako'obo' ku ch'akiko'ob wa ku tóokiko'ob le k'áaxo'obo', beyxaan wáaj ku k'askúunsiko'ob bix u kuxtal le chan müuch' kuxtalo'ob t'i juntúul chan pak'al nale' ken k'e'ixa'ak u néekile', lelo' yaan u loobintiko'on kéen u jáalk'abta'ak u jok'enjok'e' tumen tuláakalo'on k müul kuxtal yéetel xNa'tsil lu'um. Je'el bix u yaalk'ab ku yookol k'oja'anil t'i, ma'atech u ts'a'aka'al, je'el u béeytal u bin ichil tuláakal u wiinkilal máak.

Juntúul chan ch'úupal tu tiich' u kab utia'al u k'áatik ka u cha'abal u t'aan, Ixchele' ka tu ts'aaj u chiikulil u béeytal u t'aan.

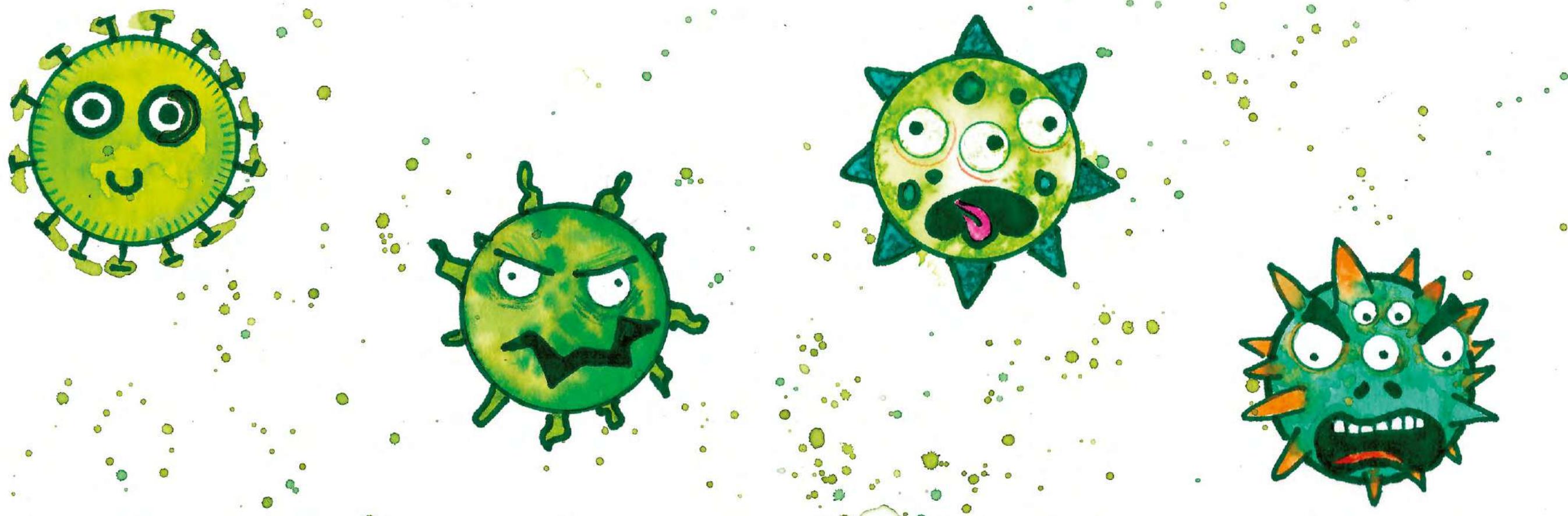
-Wáaj tuláakalo'on yaanto'on "Yik'el k'oja'anil" kéen siisiko'one' yéetel kéen kuxtale', jBa'axten ku ya'abtal tia'al ka k'oja'anchaajo'on? Ba'ale', ma'chéen juntúul máake',

tak tuláakal le kaajo', je'el bix le kiiño'ob ku kója'anta'al ya'abkach kaajo'ob wa yóok'ol kaab.

Ixchele' ka tu núuktaj: -k'as jela'an, ba'ale' kéen káajuk'askúunta'al u jeets'kuxtal xNa'tsillu'ume' tumen le kuxtal máako'obo', máan ya'abkach ja'abo'obe', ya'ab nukuch jmúuch' kuxtalo'obo' yéetel le mejentako'obo' kója'anchaajo'ob. Kéen u ch'akiko'ob káaxo'ob ku kíimil noj jmúuch' kuxtal beyxaan u jeel jumpiik jmúuch' kuxtalo'ob, ba'alche'ob yéetel pak'alo'obo'.

Ya'abkach kuxtal máako'obe' mix ku paktiko'ob le "Yik'el kója'anilo" jach yaan u muuk'o'ob, tumen je'el tuúxak ku kuxtalo'obo'. Ku k'exiko'ob

tuúx kaaja'ano'ob, ku bino'ob táanxel tuúxe' kéen u yiliko'ob mix pa'atali' tuúx kaaja'ano'obo'. U béeytal u bino'obo', tu wiinkilal juntúul k'án koj ku máano'ob tu wiinkilal juntúul xik'nal, bey ku bin u k'exikubaajo'ob, ku bin u séeb jeelpajalo'ob. Yéetel le je'ela' páajcha'j u kuxtalo'ob kex u máansiko'ob k'áas talam loobilo'. Ichil manjáan u xiimbalo'obo', yaan kiiñe' chan ba'alche' ku jáan k'ex u wiinkilal, ku máan u kuxtal beey máak ibum! U wiinkilil máake' yaan ichil, u ba'alil wa u ch'otob utia'al u bisik jejeláas ik'el, ba'ale' ma' utia'al tuláakal máak. Jejeláas k'áakílo'obe' ku séeb taak'al ichil le máako'obo' beey ku yúuchul

u kojá'antal tuláakal noj kaajo'ob yóok'ol kaab.

Ichil le máaxo'ob tu cha'antiko'ob le cha'anilo' mixmáak u t'aan. Te' cha'anilo', Ixchele' tu káataj ka u tso'olol tuláakal le kuxtal máako'obo' taak' ti'ob le kojá'ano', ka káaj u ts'áik xts'aak xiiwo'ob tu táan u poolo'ob, tun yáantal u beetik tumen ñam, tuláakal le chan ik'elo'obo' ku jooók'olo'ob, ku bin u müuch'uba'ob táanxel tu'ux. Beyo' Ixchele' tu ts'akaj tuláakalo'ob, tak le aj ts'ak yaajo'obo' mix páatchaj u ts'ako'ob aj Piixa'an máake'.

Le ka láaj ts'akajo'obi', tu káataj ti'ob: ¿Máakalmáak u yuts t'aanil tia'al ka kuxlaajo'ob je'el bix ku beetik suku'uno'ob yéetel kíko'ob?

Tuláakal le máaxo'ob táan u cha'antik tu ba'apaach le kan ti'itso' tu núukajo'ob ti':

iToj kuxtalil!

iKa'a a'ale'ex!- tu yawat Ixchel

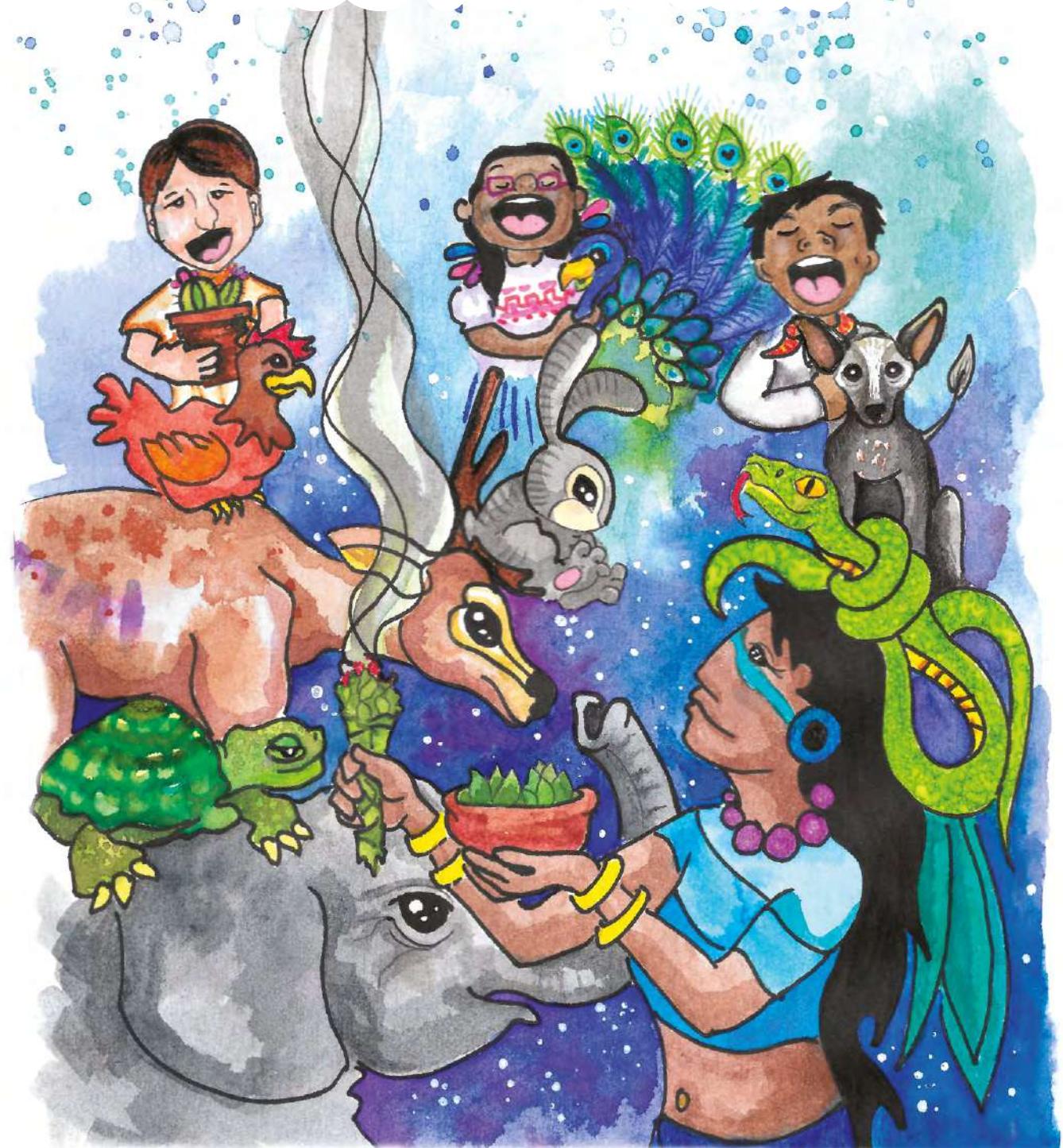
-iToj kuxtalil!

- ¿Óoxtéen!

- iToj kuxtalil! iToj kuxtalil! iToj kuxtalil!

Te' kúuchil cha'ano', chan xii'palalo'ob yéetel chan ch'úupalalo'ob tu yawato'ob yéetel, tu beetiko'ob xaanutsi'ikilti' le jKanáanilo'ob lu'um kaab. Tuláakalo'ob jeta'an kíimak u yóolo'ob.

iToj kuxtalil!

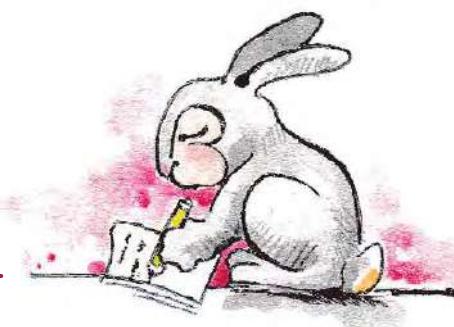

K'UBEN TI' KAAJ

Xaak'alnene' ex yéetel núukte' ex le K'áatchi'obá'.

1. Ba'ax le mejen kák'as ik'elo'. U K'aayil jeets' óolallil.
2. Ba'ax le Yik'el k'osha'anilo'.
3. Máax ka tukultike' ex yaan u ts'o'osiks ba'ateil, le máax nojochó' wa le máax yaan u muuk'o'.
4. Ba'ax ku yúuchul le kéen séebnak u jeelpajal yik'el k'osha'anil tia'al u máan táanxel ba'al.
5. Beete' ex júmp'éel e'esañil yéetel pak' tu'ux ku ch'íikpajal yaan toj kuxtalil. Jach ilé' ex bix u tsíikil le jKanáanilo'ob lu'um kaab tia'al ka slii'jik a tuukule' ex.
6. Lunese' kéen beeta'ak u ch'íimpolil laakame', ka tsolike' ex ba'axten jach k'a'ana'an u kanáanta'al u toj kuxtalil tu lu'um kaab.

10

Úuchben tsikbalil:
Le ba'ax yaanti'

U tsoolaajil: Ché'enxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wu'uyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a jka'ansaaj wa xka'an-saaj xook le boonilo'obo'.

Le ba'ax yaanti'

JVictor, j-José yéetel Yunuén anchaaj u cha'antiko'ob u ba'atelil ajs Piixa'an máak yéetel chan ik'el tu kúuchil cha'an tu Noj lu'um kaabil mejen paalalo'obo'.

Máan buulul ichil u tuukulo'ob. Ka suutnaajo'ob te' tu chan kaaajo', ka bino'ob tsikbal tu chúumuk k'iwiik.

-iAy, le cha'ano' jach jeta'an k'aas! Tu k'aasaj ti' ten u cha'anil u Kúuchil nukuch ma'axo'ob. iTa wilaje'ex wáaj? Innoolo'obe', tutzikbalto'oten lelo' jump'éel cha'anil tu'ux ku yúuchul k'aas loobilo'ob, le kuxtal máako'obo' p'entako'ob turnen le nukuch ma'axo'obo'. U jaaajile' le ma'axo'ob béeychaj u yuts kuxlaajo'ob kex yéetel jump'it ba'alo'ob yaant ti'ob, yéetel la ba'axo'ob u kanmaajo'ob

ka'achijs ma' jé'el bix u kuxtal máako'obo'. U k'áat u ya'alej, jump'éel k'aas suutpaach ti' tuláakal le máaxo'ob kasa'ano'obo' yóok'ol kaab.

-Bejla' túune', mixmáaku yojel mixba'al yóolalu k'osa'anil yóok'ol kaab yéetel t -éet ch'ibalo'obe' -tu ya'alaaj j-José.

-Ya'abkach máako'ob u yojelo'ob, ba'ale' mix le ajs ts'ak yaajo'obo' yaan yóok'ol kaab, Kucháiko'ob u mokt'aanil tia'al ka yéeyak máakalmáak uts yéetel ba'ax ma'utsi', tia'al ka beeta'ak, chéen le kuk'aba'atiko'ob "Destruculos" yéetel ya'abkach műuchimáako'obo' tu wenelo'ob, ku ya'ala'al ti'ob "Nometoca", wa le máaxo'ob sata'an u yóololo'ob

ku maniko'ob ba'alo'ob chéen beyo', leti'ob ku tsikiko'ob tuláakal ba'al. Ya'ab ichil leti'obe' ma' u tukulmajo'ob mix juntéen tu yóolal uláak' u yéet máakil, chéen u tukulmajo'ob yóolal leti'ob. U yantal máak tu juune', mix jumpeel k'ója'anil yóok'ol kaab, lelo' u k'ója'anil kuxtal máak, ba'ale' ku taasik k'aas ba'alo'ob uti'al lu'um kaab.

-Leti' túune', žU yóok'ol kaab Destruçsolos wa Nometoca? iJa'alibe Ma! leti' k'a'ana'an u kaabil kuxtal yéetel toj kuxtalil. Le jkuxtal máako'ob k'ója'ano'on te'ela' unaj k toj tukultik ba'alo'obtu ya'alaž Ynuén.

J'victore' tu ya'alaž: -Yaan ya'abkach máako'ob

ku múul meyajo'ob tia'al u yáantiko'ob yóok'ol kaab, ku na'atiko'ob ba'ax je'el u yúuchule' wáa k loobintik xNa'tsil lu'um táan k loobintiko'on xaan.

Leti'ob t'i yano'ob táanxel tu'uxo'obe', juntúulo'obe' taak u luk'ésiko'ob toop t'i chéen jumpeel ba'al u k'áato'obe', je'el bix le ballena'obo'; Uláak'óobe' tak yéetel u kuxtalo' je'el ku kanáantiko'ob le k'áaxo' utia'al ma' u tóokiko'obo'. Yaan máaxo'ob káaj u kaxtiko'ob jejeláas ba'axo'ob tia'al u kanáanta'al le ja'o', ku luk'ésiko'ob tuláakal ba'axku beetikk'aas t'i yéetel u kanáantiko'ob; u láak'óobe' ku kanáantiko'ob ma' u yelel le k'áaxo'ob beyxan yaan máaxo'ob ku kanáantiko'ob u kuxtal le ba'alche'ob jach ta'aytak u ch'eejel bey je'ex u paalalo'obe'. Yaan máako'ob k'een xiimbalnako'obe', jach ku paktiko'ob le ba'ax yaan tu'ux ku máano'ob ku yéeyiko'ob u jejeláas muuch' kuxtalo'ob utia'al u yojéeltiko'ob ba'ax ku beetik jujuntúuli' tia'al ka' u tso'olol t'i u láak' máako'ob. Ajkanáan muuch' kuxtalo'ob u k'aaba'ob. U jaajile', leti'ob u jts'ak ya'jo'ob yéetel xts'ak ya'jo'ob yóok'ol kaab. Ya'abkach ichil leti'ob t'i yano'ob t'i máasewáal kaajo'obo'.

iKo'one'ex! -Táan u biin yáalkab xts'ak ya'j Estrellita- yéetel jumpeel nojoch piix ju'unil tu k'abí. Ku chiikpajal táan u púuts'ul t'i ajk'alan

máako'ob. Beey, leti' le ajs'alan máako'obo', Nometoca táan ubin yáalkab tupaache'tu ya'alik ti': iWa'alen te'elo! iMix tu'ux ka bin, chuka'anech!

Le j-Kanáano'obo' jáan áalkabnaajo'ob tu tséel, ka' ooko'ob ichil u táabil tuuch ma' chika'an tu yiich le nukuch máako'obo'.

-¿Ba'ax ka beetik Estrellita? ¿Ba'axten táan u máan u chukikech le ajs'ala'an máako'obo'? - Tu ya'alaj Victor.

Tu yu'ubaajo'on tin t'aan yéetel le j-Kanáanil óolalo'ob lu'um kaab tu yóolal ba'ax ts'o'ok in wojéeltik yóolal u k'ója'anilo'ob xNa'tsil lu'um. Tu yilaajo'ob biin péek óolalen. Ka tu biiseno'ob tu táan juntúul ajxotkiiñ ka tu k'áatchiiten:

-¿Ba'ax yaantech te'elo' chan xch'úupal? ¿Lelo' ju'unilo'ob chéen tech a wojel wáaj ba'axi? ¿Sajbe'entsiilo'ob wáaj?

Tin núuktaj ti': -Ma', le je'elo' ku tsolik bix yanik u toj óolal xNa'tsil lu'um. Tene' xts'aaken yéetel ti'anen ichil le ku ts'akiko'ob le lu'umo'.

Tuláakalo'ob tu che'ejsteno'ob. Le ajxotkiiño'ku p'aastiken xaan:

¿Bix túun, yaan wáaj u kiimil xna'tsil lu'um?

iMix kin éejentik! k tukultike' je'el bixake' yaan uka'a kuxtal, ba'ale' u k'áat

kuxtal t -éetele'ex; k k'áat a'alik ma' u xu'uluk k ch'íibalo'ob, - ka tin núuktaj ti'.

-iAh ilej! ¿Juntúul chan xch'úupal yaan wáaj u tokiko'on ti' le loobilo? iTáaj ma'alob túun! ---tu p'aastañ le wiiniko'.

-Ma', ma' chéen teni'. K'a'abéet u jeel k túulis ch'íibalo'obe', ya'ab jumpiik chan xi'ipalalo'ob yéetel chan ch'úupalalo'ob utia'al u yantal jump'éel túumben ch'íibalo'ob- Tin wa'alaj ti'.

-Je'el u béeytal k-ojéeltik ¿Ba'ax k'ója'anil yaan xNa'tsil Lu'ume? ¿Jach ba'ax yaan ti'?

Yaan ya'abkach k'oja'anilo'ob ti'. Istikyaj je'el u tso'olol, ba'ale' wa yaante'ex kex ka'ak'áal súutuko'ob kin tsolik te'ex. Wa ma'e', much ch'a'ex in bin ti' jump'él müuch'meyaj tumen táan u pa'atikeno'ob le chan xi'ipalalo'ob yéetel le chan xch'úupalalo'obo' je'el tu'uxak kin máane'. Ñam ka naats' tu'ux yaan le xts'ak yajo', táan u jaantik u yo'och siis ch'ujuk limón beyxan táan u yu'ubik ba'ax táan u tso'olol tumen le xts'ak yajo'. Estrellita istikyaj u ka'a ch'aik u yiik'.

-¿Buka'aj u bin u kuxtal p'aat ti' le máaxo'ob ka'ja'ano'ob yóok'ol kaab chan xch'úupal? -Tu k'áatchi'ita'j le ajxotk'iino'.

Wa láayli'e' k beetik je'el bix le bejla'o', miin tak u ja'abil 2050 kéen kuxlak. Ba'ale' kin tukultike', je'el u béeytal wa'alkúunsik le loobilo'. Leti' u ts'ook u p'aastal in wa'alik ti'.

Le ajxotk'iino' tu ya'ala'j: -iChokojchajá'an wáaj a pool! iTs'aajten le ju'uno'obo'! ka tukultike' yaan k xuulik tu'ux ku yúuchul meyaj, te' tu'ux ku joo'ok'ol buutsi', le kisbuuts'o'obo', u chich meyaj kool te' k'áaxo', u pa'ik tuunicho'ob, le k'as néek'ilo'ob yéetel le ba'axo'ob ku séebkúunsiko'ob u nuuktak le pak'alo'obo' ka' u xúump'ato'ob u meyaj. ¿K -a'alik túun ti' tuláakalo'ob ma' u meyajo'ob wáaj? iMa'achakech, ma' cha'ike'ex u bin! iLuk'se'ex ti' le ju'uno'ob tu'ux ku ya'alik bix

yanil lu'um kaabo!- U Nojochil Destruc solo yaan u ts'áikten ya'abkach taak'in tu yóolal le je'elo'.

iAy, ka chich áalkabnajen! Mixbik'in máan tin pool le ba'alo'. iÑam tin tukulta'je' teech áantenii!, tumen tin awatnajech: iÁantenii!

Ñam ka tu ts'uts'aj, ka tu ya'ala'j ti': u tsolil le buka'aj ba'alo'ob tu ya'ala'j le ajxotk'iino' ma'atech ken u ya'ala'al ma' u beetiko'obo' taa'j ma'alob, tumen ku tsolik ba'ax loobilo'ob yaan Xonaxi.

Uti'a'j u ts'a'akal wa ba'axe' k'a'abéet yáax ojéelta'j ba'ax k'oja'an yani'. Je'el bix tin wa'ala'je'ex táanile', kéen k tuukultike'ex máaxo'onii'; kéen ojéelte'ex je'el k müul meyaj yóolal kuxtal wa k müul beetik k'as ba'alo'ob

tia'al ka to'opok xano'- tu ya'alaj ñam, táan u jaantik u yo'och sii's ch'usuk limon ka tu ka'a a'alaj: Yaan mola'ayil'ob tu lu'umil Méxicoe, béeychaj u jóok'siko'ob táanil le áalk'ab ja'o', mix tu cha'iko'ob ka beeta'ak nojoch meya'jilo'ob ka u k'askúunto'ob túulis múuch kuxtalo'ob, xiimbalnajo'ob ka u líik's u t'aano'ob. Yéetel müul meyaj leti'obe' ts'o'ok u beetiko'ob u p'iil u yicho'ob ya'abkach máako'ob tak u a'almaj t'aano'ob anchaj u keetbesa'al. Yaan máaxo'ob áalkabpaachtaja'abo'ob tumen Destruçsolos, yaan kiiñe' ku ta'akmubajo'ob, u jeelo'obo' kala'ano'ob ti' k'álabóos ya'abkach ja'abo'obe',

u yéet meya'jilo'obo' jach ku éejentiko'ob jach táaj uts le ba'ax táan u beetiko'obo' yaan k'in xane' ku jáalk'abtalo'ob.

xNa'tsil lu'ume' u yojel ba'ax ku beetik, je'el bix juntúul toj xNa'tsile' ku t'aan k'a'am kéen u yilik táan u beeta'al k'as ba'alo'ob. Anchaj u jóok' k'áajnáab tumen wak' ba'al ichil, anchaj chak ik'alo'ob, u tiita'al lu'um. Yáaxe' ku jáak' u yóolo'ob, ba'ale' kéen máanak tulákale' káaj k müul áantikbaj.

Le Destruçoloso' ku ya'aliko'ob yaan u k'ója'anta'j le taak'in ku péeksik kuxtal, k'a'abéet u kanáanta'al, ba'ale' jach k'a'ana'an ti' leti'ob

u ts'a'aba'al taak'in t'i le máaxo'ob sa'at u kúuchilo'ob meyasj. Leti'obe'mixbik'inkuya'aliko'ob wa k'ója'an lu'um kaab, k'a'ajse'ex chéen ku yiliko'ob ba'ax k'áabéet t'i leti'ob.

Uts máako'ob t'i jejeláas Noj kaajo'obo' tu múuch'ubaajo'ob utia'al u meyajo'ob tu yóolal le chokoj lu'um kaabo' ichil u múul meyasj yéetel múul t'aano'ob ku tákpajaloo'ob chéen le máaxo'ob u yojelo'ob ba'ax ku yúuchulo', le máaxo'ob ku na'atiko'ob bix u kuxtal k ch'ibalo'ob úuch ka'achijs beyxan le máaxo'ob jach u yaakunmaajo'ob lu'um kaab yéetel kuxtal wiinik. Ku tso'olol t'iob junteen yéetel ku ka'atéen. Ku tákpajaloo'ob xaan Destruçsolos, ya'ab ichil leti'obe' u Noj jala'acho'ob táchanel lu'umo'ob; kuyubiko'ob, ku ch'a'iko'ob u t'aanilo'ob, ku chéen ch'a'iko'ob u yoochel, ba'ale', kén suutnako'ob tu noj kaajo'obe' ku káaj u beetiko'ob máantats tuláakal ba'alo'ob, je'ej suuke'.

Ba'ale' in wéet jKanáanilo'obe', u jaajile', way te' k'ichkelem kaaja' kén úuchuk u ts'ook le ba'ax kun beeta'ako'. Jujump'itil kén u káaj u p'íil u yicho'ob leti' Nometoca, yéetel u wiinkilal ken u meyasj, yéetel u láak'tsilo'ob beyxan u chan kaajo'ob. iLe beetike' t'i yano'on yéetel la paalalo'obo! Leti'obe' yaan u ka'anal tuukul yéetel u muuk' utia'al u yantal uts paakat beyxan u je'ek'ab puksiik'äl.

K'UBEN TI' KAAJ

Beete'ex jíump'éel müul tsikbal tu'ux ku táakpajal tuláakalle chan kaajo'obo'kaşa'ano'ob tu lu'umil Méjico. Ju'suntúul le xoknáalo'ob xch'úup wa xiibe' yaan u t'aan tu k'aaba' jíump'éel méek'tan kaasíl tu lu'umil Méjico. Kéen úuchuk le müul tsikbalo' yaan u táakpajalob tu táan u yuumo'ob wa jka'ansaño'ob je'el bix ku beetik le nojoch máako'obo', tia'al ka tsikbalnako'ob tu yóolal u k'oja'anil xNa'tsil lu'um. Ju'suntúul le xoknáalo'obo' unaj u t'aan tu yóolal le ba'ax kaambalo' yaan u t'o'oxol ichil leti'ob uti'al u ch'aik u mokt'aanil ka beeta'ako'.

Leti' le kaambalo'obo':

1. K'askúunañil u k'iñil kuxtal yéetel ba'ax ku taasik tu paach.
2. Pa'ik tuunicho'ob.
3. Kisbuuts'o'ob.

4. Ch'ak k'áaxo'ob.
5. Koja'anil noj kaajo'ob yóok'ol kaab.
6. Chich meyaj kool.
7. Ixíim lu'um kaaj yéetel ixíim beeta'ab.
8. Jejeláas miatsilo'ob.
9. Kanáantbil tuláakal ba'al kuxa'an.
10. Ka'ansañil utia'al u yajal u tuukul máak to'one' k'a'anano'on.

Le müul tsikbalo' jíump'éel ba'al taañ ma'alob te' ja'aba'. Ma' tu xaantale' te'ex unañ a yéeyike'ex ba'ax kéen a beete'ex, máantats unañ a wu'uyike'ex u tuukul yóok'ol kaab.

11

Úuchben tsikbalil:
No'osa'an ba'al

U tsoolaajil: Ché'enxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wu'uyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a jka'ansaaj wa xka'an-saaj xook le boonilo'obo'.

No'oja'an ba'al

Bolon p'eel u súutukil yano'oní yéetel u jo'olaajun súutukil kíino' ich jumpeel kíin ku chiikpaajal je'el suuke'. Tu séeblankile', ka u'uya'ab u juum le nu'ukulo' u chiikulil táan u yambanak u lu'umil úuch ka'ache' Noj Tenochtitlan, besla'e' u Noj kaajil México. Tu séeba'anile' u kajnáalilo'obe' káaj u joo'olo'ob yéetel ya'ab wa jumpeel sajak tu yóolal le ba'ax ku yúuchul tu yotocho'ob, tu kúuchil meyajo'ob beyxan tu naajil xooko'ob. Le kúuchilo'ob tu'ux kaja'an máako'obo' ku jeerech'íob, taak u lúubul. Le ba'alo'obo' ku lúubul lu'um. Tuláakalo'obe' káaj u müuch'uba'ob te' bejo'obo' tu'ux ku xiimbal máak.

Le máaxo'ob ku bino'ob tu kisbuuts'ó'obo', ku bin u péeko'ob, mix tu yu'ubaajo'ob le kám tiitbilo' ba'ale' tu yilajo'ob bix ku joo'ol le

máako'obo' táanxel tu'uxo'ob, te' kúuchil koonolo' tak tu kúuchil tu'ux ku ts'a'akal máak.

Uláak'tsilo'ob le máako'ob ch'íja'ano'obe' káaj u yáantiko'ob u joo'olo'ob tu'ux yano'obi'. Ba'alike' láayli'e tu yambanaklelu'umo'. Táan upéek xNa'tsil lu'ume' iKa káaj u siit! Kás péeknaají, je'el bix xNa'tsil lu'ume' u káat u piikchíntej le ba'axo'ob jach u p'eeek tí wa tumen táan u chíibal tí.

U yutsile' ya'ab le máako'ob béeychaj u joo'olo'obe' te' tu'ux kás u péek lu'um, ba'ale' le ka ka'a péeknaají ya'abkach le kúuchilo'ob tu noj kaajil México jéenelo'ob. Le ba'axo'ob ku pakta'alo' máan káaso'ob. ¿Máax ma' anchaaj u joo'olí?

Le kajnáalilo'obo' jaka'an u yóolo'ob, káaj u

t'aniko'ob u láak'tsilo'obe' utia'al u k'áatiko'obe' tu'ux yano'ob yéetel bix yaniko'ob. Ba'ale' istikyaj úuchikut'aano'ob tumenma'jachpatali'unu'ukulil ku bisik t'aani', lúub le interneto'. Le máako'obo' tu kikiláankilo'ob, sajako'ob.

Ka juumnaaj u juulbil t'aan José. U yuum bakáan, ti' yaan tu noj kaajil Méjico bijs'a'an u joronts'iibt ju'uno'ob tu kúuchil méek'tan kaaj.

-Uts yaneni' in waal. Túuxt t'aan ti' k láak'o'ob, a'al ti'ob tu súutukil yambanak lu'um tin xiimbal te' bejo', mixba'al úuchten, k'aas tin wu'uyaaj ba'alike' ma'alobilen. Nika'aj in bin tu kúuchil tu'ux yaan ut'o'oxol janal tia'al in wáantik ti'ob in t'o'ox janal ti' le máaxo'ob p'ato'ob xma' janalil. Je' in

t'aankech kaka'te'.

Máako'ob ku joo'ok'olo'ob tu kúuchil Metro, jak'a'an u yóolo'ob ken u paktiko'ob jéenel le kúuchilo'obo' beyxan le máako'obo' t'aan u máan u kaxtiko'ob wa yaan máax ichil u tunich pak' lúubulo'obo'. Juntúulo'ob tu yok'olo'ob, u jeelo'ob ku yok'ol yéetel tumut óolal.

Káaj túun túuxt t'aan tumen Radio, internete' ku bin ku suut. Ja'alibe' ka k'uch u túuxt t'aanil: yaan bin jump'éel najil xook jéeni', le xoknáalo'obo' ma' páatchaj u joo'ok'olo'obi'.

U yuumo'ob le paalalo'obo' xéet' u yóolo'ob, áalkabnajo'ob tia'al u naats'uba'ob te' najil xooko', ma' u k'áat u éejentiko'ob mina'an u paalalo'ob te'elo'. U kisbuuts' tu kúuchil ts'aak yéetel le póoliso' tu juum je'el tu'uxake'. Te' súutuko', tuláakal le jts'ak yajo' xiib wa xch'úupe',

le áantaaj jts'ak yajo'ob ts'a'ab u k'a'ana'anil ti'ob ma' je'el bix le máaxo'ob yaan Youtube.

Ya'abkach máako'ob tu payalchi'ob t'aankab. Suuk u k'a'ajal ti' máak u payalchi' ken úuchuk k'as ba'alo'ob. Ju'suntúulilo'ob ku payalchi'ob je'el máakalmáak yum k'uj ku éejentik, tak ti' le je'elo' yaan u jejeláasil.

Ichil tuláakalo'obe' káaj u yúuchul le múulmeyajo' tia'al ka u luk'siko'ob

tuunicho'ob, ichilleti'ob káaj u beetiko'ob u chiikulil tia'al u ye'esiko'ob wa beetiko'ob wa ba'axe', máako'obe' jujumpp'iit káaj u beetik u tsolmeya. Kuyila'ale' je'el bix úuchukáajóolmajuba'ob kex mix junteen u yilmajo'obi' ich u kuxtal. Jujuntúulo'ob u yúubmajo'ob bine', u tsikbaloo'ob u yuumo'ob ka úuchiij 32 ja'ab paache' úuch je'el bix je'ela'. Bey túuno', ya'abkach máako'ob kíimlaajo'ob, le ba'ax jach tu beetaj ka joo'k'o'ob táanile', u muuk' éet kajnáalilo'ob.

Ya'abkach táankelemo'ob mixbik'in u yilaajo'ob le je'ela' ba'ale' ku chiikpajal beey suuk u beetiko'ob u meyaj tia'al u kaxta'al máako'ob utia'al u túuxto'ob u yáantalo'ob. Le máaxo'ob yaan u kúuchil koonolo' káaj u sii'latiko'ob nu'ukulo'ob, ja', janal, nu'ukulil utia'al u kanáant u poolo'ob.

Le kúuchil túux ku ts'a'akal máako'ob cho'oba'nsaj'í yéetel le máaxo'ob ya'jilo'obo'. Le máaxo'ob yaan u kisbuuts'o' ku bisiko'ob je'el máaxo'ob tu kúuchil ts'aak kex mix u kajóolo'ob, xma' bo'olil. Le ba'axo'oba' mixmáakkupa'atik u yúuchul, ba'ale' keen úuchuk tuláakalo'ob, ku yáantikuba'ob, ku séeb áantal máako'ob, k

kanáantikba'j ichil tuláakalo'ob tia'al k kuxtal.

Beyxan ku yúuchul le kíino'ob k -u'uyik k'as ba'al je'el bix le je'ela', k tukultik tuláakal ba'al ku yúuchul chéen te'elo', túux yano'oni'. K-ojel to'one' t'i yano'on tu chuun túux táan u yúuchul le k'as ba'alo', túux ka'laajo'on, t'i láak'tsilo'ob, ma' u béeytal k tukultik u jeel túuxe'.

Josee' t'i yaan tu yiknal u yéetbailo'ob ka úuchik u t'a'anal tumen u yuum ka a'ala'abti' ba'ax úuchiij.

Victor tu tukultaše': uts u noj kaa'jil México'e' náach t'i' Oaxaca.

Ja'alibe' ka káaj u ya'a'alal ba'ax úuchiš: u chuun le yambanak lu'umo' u'ukp'éelil u p'iis ka úuchiš t'i' "escala t'i' Richter", u náachile lajun kilometroil tu jáal jáil t'i' Oaxaca ---mix ts'oka'an u ya'alal le je'elo' ka tu ka'a a'ala'jo': ---Yaan jump'éel "tsunami" ku ya'alale'ku jóok'k'áanáab tu jáalja', yaan u jeel ba'al ichil ku bisike'. Lela' ku yúuchul wa le yambanak lu'umo' ku siijil ich k'áak'náab, ju'jump'ít ku bin u bin u ondas telúricas tak ka sa'atak.

Óoxp'éel tulis kaa'joo'bo' yaan tu ch'i k'áanáabe' láaj bisa'ab ich k'áanáab. Jump'éel ba'al jach máan k'as. Te' noj kaa'joo'istikya'j ku

kaxta'al máax kun áantaś t'aanile' t'i' tuláakal k'a'abéet áantalo': t'i' le ya'abkach jumpiik le máaxo'ob kaa'ano'ob te' noj kaa'joo', u jeel kaa'joo'ob yaan tu ba'apaach le noj kaa'joo' wa le máaxo'b kaa'ano'ob tu ch'i k'áanáab. U muuk' éet kaa'náalilo'obe' ku jóok'ol tu tseem yéetel tu pool máak ma' tu p'aastal u wa'alakkuunsik. Ya'ab jumpiik máako'obe' ku jóok'ol utia'alu yáantiko'ob jeel máaxake'. U kaa'náalilo'ob jach naats' le kaa'joo'obo' ku bin u kaxtiko'ob, u yáanto'ob, u búukinto'ob yéetel u tséentiko'ob le máaxo'ob máans loob t'iob ba'ale' ka'a kuxla'jo'obo'.

Yéetel le numya'jilo'ob je'el bix le je'ela' ku ye'esa'al u noo'jil u yutsil máak. Josee' tu ma'jáantaś u juult'aan t'i' Victor tia'al u t'aan tu kaa'jil Juchitán uti'al u yojéeltik bix yanik u noolo'obe'. U chiiche' tu ya'alas tak te'elo' tu yu'uba'jo'ob le yambanak lu'umo', u ma'alobile'mixba'al úuch t'iob, ba'ale' u noole' yéetel u tse'yuumo'obe' séeb jóok'ob tumen bino'ob u yáantiko'ob le máaxo'ob kaa'ano'ob tu ch'i k'áak'náab. Victore' mix u yojel ba'ax u k'áat u yu'ubej. Óoliś jeets' u yóol tumen ma'alob yanik

u láak'tsilo'ob ba'ale' le uláak'o', xa'ak'paşa'an u yóol tu yóolal le máaxo'ob táan u máansiko'ob loob.

Ba'ale' ichil le máaxo'ob ku ts'aïk ójéelbil ba'ax ku yúuchuli', ku léekel xaan u yoksiko'ob jejeláas péektsilil ku chüupul yéetel u t'aanil jejeláas máako'ob. Ku ya'alale' tu kúuchil ts'ak yaj wa kálabóos ku kájóolta'al máax a éetai; ku kájóolta'al ich numyañil.

Káalikil juntúulo'ob ku yáantiko'ob uláak'o'be', uláak'o'be' ku xokiko'ob le yambanak lu'um úucho' utia'al u na'atiko'ob ba'axten ku yúuchul. Le ka'anal ojela'ano'ob k chüibalo'obe' ku naatskubañ t'i le baáxo'ob o yojelo'ob tumen le jka'anal kaambalo'ob u yaakunmajo'ob lu'um kaab, yaanti'ob xaan u chich óolil. Ju juntúulo'ob tu tsikbaloo'ob tu yóolal le túumben máako'ob kuxa'ano'ob bejla'e'. Le máasewáal kaajo'obo' yéetel le jka'anal kaambalo'obo' tu tsikbaloo'ob ichil leti'ob tumen káana'an u yojéelto'ob ba'ax u bilal t'i máak yéetel le káas ba'alo'oba'. Ya'ab ichil leti'ob ts'o'ok u máan kiiñ tu ya'alaajo'ob ba'ax je'el u yúuchule'. Le numyañilo'obo' yaan u ya'abtal, láaj kiiñil, naats' ichil leti'ob.

Le ka máan le kiiño'obo', ts'aka'ab le máax yañilo'obe', ts'a'ab kúuchil antalo'ob t'i le máaxo'ob tusato'obuyotocho'ob, ya'abe'kuk'áatchi'itko'ob

wa je'el ka'ach u we'et'el le loobila'.

U núuktajile' ya'ab: yaan u loobil yóok'ol kaab ku yúuchul je'el bixakile', yaane' ku yúuchul t'i káschaşa'anil le yóok'ol kaabo'.

Le kás jeets' ba'al yóok'ol kaabe' miin je'el u nu'upul yéetel le chokoj lu'umo', tu yiibil u tuunich ja'il te' glaciareso', ku bin u na'akal u ja'il káak'náab, lelo' ku kexik bix u t'o'oxol le buka'aj ja' ku jáalk'abtik wa u ya'abkuunsik u muuk'

lu'umo'ob. Le k'exilo'ob u muuk' lu'ume' ku ts'aik u p'aastalil ka péeknak wa u wáak'ál.

Kexwama'beyi', kup'áatalich tuukule'uk'áatchiil, ba'axten tu noj kaañil México yaan ya'abkach kúuchilo'ob máan ka'anal beeta'abo' wa ts'o'ok u yojéelta'al te'elo' "zona sísmica". ¿Ba'axten ya'ab taak'in ts'o'ok u xu'upul utia'al ka beeta'ak ya'ab bejo'ob, ba'ale' má' tu cha'iko'ob u chu'upul le mantos acuiferos? Tuláakal le ba'alo'oba' tu k'ab máak yan'í.

Tu najil xook le j'Kanáanilo'ob lu'um kaabe', tuláakal le paalalo'ob ku xookiko'ob u kanp'éelil ja'ab xookilo' ku tuukultiko'ob tu yóolal le ba'ax úucho', kulukbalo'ob tu K'aayil jets'óolal xa'ak'pañ

u tuukultiko'ob yóolal le ba'ax táan u yu'ubiko'ob.

Ñam, le ka' tu yilañ tak u Noj lu'umil mejen paalalo'obo' ba'ax úuchiñ, áalkabnajíj, ka bin u much'ubáaj tu ts'ook le xook tu yiknal u yéet paalalo'ob tu yotoch Yunuén.

Ka tu k'áatchiít'ob: yéetel le ba'ax ts'o'ok a wojéelte'ex beyxan yéetel le ba'ax úucho' ¿Bix u ts'ook ka tukultike'ex?

-Láayli'e le yaan ka káajíj Ñam, Xonaxi K'ója'an. Ba'ale te' nu'ukulil cha'ano' wa internet sáamsamal yaan ya'abkach kúuchilo'ob tu'ux ku t'aan tu yóolal chéen taak'in yaan tu paach le k'as ba'al ku yúuchul t'i lu'um kaab beyxaan ich le kaañó'obo'. Ku bo'ota'al t'i le máaxo'ob mixbik'in tiip'ilo'ob u yáantik u yéet máakil, mix jump'it ja' u bismañó'ob uk'bil t'i le máax bin u yáantik máako'ob tia'al ka kuxlak, ba'ale' ku beetiko'ob túulis noj meyañó'ob tu yóolal je'el bix u ya'abtal taak'in- tu ya'alañ Yunuén.

-Utiá'al Destruçsolose' mina'an uláak' kambal: leti' le je'ela', u K'ója'anil u t'aano'ob yóolal taak'in. Jach tu pañk u poolo'ob utia'al ka u liik'siko'ob le kúuchilo'ob u yojelo'ob táan u loobintik yóok'ol kaab, t'i le máaxo'ob ku koniko'ob k'as janalo'ob chatarra ku ya'ala'al t'i'ob

beyxan t'i le kúuchilo'ob ku koniko'ob kisbuuts'o'ob. Ku ya'aliko'ob je'ele', yaan u yáantiko'ob u ka'a liik'siko'ob ka'anal kúuchilo'ob je'el bix lúubo'obítu ya'alaj j-José.

Mix tu na'atiko'ob u tsikbalil yóolal taak'in mix u kója'anil xNa'tsil lu'um. Leti' Xonaxi jújumpp'ítil táan u yóolintikubáaj- ka ts'o'ok Victor.

K'UBEN TI' KAAJ

Núukte'ex le k'áatchi'ob ich U Kaayil jéets' óolalil.

1. ¿Máakalmáak numya'jil a k'ajóol wa ts'o'ok a wilik? Tsikbalt a wéet xookilo'ob le ba'ax a wojelo'.
2. Le ba'ax ku yúuchulo', unaś u yúuchuli' wa yaan máax ku beetik ka úuchuk kex ma' u tukultike' je'el u yúuchule'.
3. ¿Bix ka wilik, k'aana'an wáaj a táakpa'jal tia'al a wáantik máak tia'al u kuxtal kéen úuchuk jump'éel numya'jil.
4. Le kéen úuchuk jump'éel numya'jile' žka tukultike', k'aana'an túun le máaxo'ob ku meyajo'ob yóolal u toj óolal máak? žk chiimpoltik?
5. ¿Ba'ax u muuk' éet kajnáalilo'ob?
6. K - u'uyik k'keet yaniko'on yéetel u lu'um kaab
7. ¿Máax jach k'ojá'anil: antal taakini' wa xNa'tsil lu'um?
8. Bix ka tukultik, xNa'tsil lu'ume' je'el u béeytal u ts'a'akale? ž Buka'aj k'iino'ob ka tukultike' je'el u bisike' tia'l u yutstal?

Xuul t'aanil

K-noj lu'umej, ka'a'an jejeláan ba'axo'ob ichil yéetel jach ayik'al yéetel u miatsilil ku chíikpaajal ti' ya'abach ba'axo'ob je'ex jejeláasil paaxo'ob yéetel jejeláasil máasewáal t'aanilo'ob. Ka' jasts'utschaajak u yu'ubaaj le úuchben tsikbaló'oba', meyañaj junmúuch' paaxo'ob utia'al le Instituto Nacional de Antropología e Historia (INAH), ba'ale' meyañaj xan paaxo'ob túumben beeta'aniko'ob tumen máako'ob Mexicoilo'ob utia'al u yu'uba'al u paaxil México layli' kuxa'ane'. Kaabale' ku chíikpaajal u páayal t'aanil utia'al a kaxtike'ex u paaxil. U joron ts'ib le analte'a meenchaja'an yéetel u paaxil huapango "El Fandanguito" yéetel u múul paaxil "Los Regionales dl Pánuco". Kaxta'ab u paaxil ti' u meyañ Radio "Atardecer Huasteco" (1989, Tempoal, Veracruz).

U kaaba' le paaxo'	U kaaba' le disco	Ejecutantes, agrupación y sello discográfico
ÚUCHBEN TSIKBALIL 1		
Alcarabán	Música del Istmo de Tehuantepec	Serie Testimonio Musical de México N°. 11, Fonoteca del INAH
Son de Angelito	Suenen tristes instrumentos	Serie Testimonio Musical de México N°. 37, Fonoteca del INAH
El Huizache	Testimonio Musical de México	Serie Testimonio Musical de México N°. 01, Fonoteca del INAH
ÚUCHBEN TSIKBALIL 2		
Son de Pascola (Seri)	En el lugar de la música	Serie Testimonio Musical de México N°. 50, Fonoteca del INAH
Hortencia	Nuestras fiestas Vol.1	Grupo Purépecha de Charapan "Juchari Kuinchekuecha"
ÚUCHBEN TSIKBALIL 3		
La Tuza	Nuestras fiestas Vol.1	Grupo Purépecha de Charapan "Juchari Kuinchekuecha"
Un Son antes de medianoche	En el lugar de la música	Serie Testimonio Musical de México N°. 50, Fonoteca del INAH
Al pie de un pino	Nuestras fiestas Vol.1	Grupo Purépecha de Charapan "Juchari Kuinchekuecha"
ÚUCHBEN TSIKBALIL 4		
Décimas de Nicolás Sosa	En el lugar de la música	Serie Testimonio Musical de México N°. 50, Fonoteca del INAH
Marcha para entierro	Suenen tristes instrumentos	Serie Testimonio Musical de México N°. 37, Fonoteca del INAH

Totín (Hormiga)	En el lugar de la música	Serie Testimonio Musical de México N°. 50, Fonoteca del INAH
ÚUCHBEN TSIKBALIL 5		
El Gallo	Recopilación programa de radio Atardecer Huasteco 1989	Trío Los Regionales del Pánuco. Hermilo Gómez Ochoa, Violín
Música de la Semana Santa Nahua	Testimonio Musical de México	Serie Testimonio Musical de México N°. 01, Fonoteca del INAH
El Huauchinanguense	Mis Huapangos	Tomás Gómez Valdelamar. Programa de Desarrollo Cultural de la Huasteca. Conaculta. ITCA
ÚUCHBEN TSIKBALIL 6		
Honor y Gloria	Suenen tristes instrumentos	Serie Testimonio Musical de México N°. 37, Fonoteca del INAH.
Danza de la culebra	Música del Istmo de Tehuantepec	Serie Testimonio Musical de México N°. 11, Fonoteca del INAH.
Al pie del Calvario	Nuestras fiestas Vol.1	Grupo Purépecha de Charapan "Juchari Kuincheckuecha".
ÚUCHBEN TSIKBALIL 7		
La Varsoviana	En el lugar de la música	Serie Testimonio Musical de México N°. 50, Fonoteca del INAH
Sin Nombre	En el lugar de la música	Serie Testimonio Musical de México N°. 50, Fonoteca del INAH
Sin Nombre	En el lugar de la música	Serie Testimonio Musical de México N°. 50, Fonoteca del INAH
Jarabe Xalapeño o Jarabe Doble	Lani Zaachilla Yoo	Serie Testimonio Musical de México N°. 28, Fonoteca del INAH

ÚUCHBEN TSIKBALIL 8		
El Venado	En el lugar de la música	Serie Testimonio Musical de México N°. 50, Fonoteca del INAH
Toque de Áimas	Suenen tristes instrumentos	Serie Testimonio Musical de México N°. 37, Fonoteca del INAH
El Venadito	Nuestras fiestas Vol.1	Grupo Purépecha de Charapan "Juchari Kuincheckuecha"
ÚUCHBEN TSIKBALIL 9		
El Circo	Tesoro de la Música Norestense	Serie Testimonio Musical de México N°. 29, Fonoteca del INAH
Danza de los Sonañeros	Recopilación de música de danzas indígenas de Jalisco	Intérprete "El Brujo" Recopilación: profesor José Luis Cárdenas
Que suene mi Saranita	Mis Huapangos	Tomás Gómez Valdelamar. Programa de Desarrollo Cultural de la Huasteca. Conaculta. ITCA
ÚUCHBEN TSIKBALIL 10		
Los Cascabeles	Tesoro de la Música Norestense	Serie Testimonio Musical de México N°. 29, Fonoteca del INAH
El Gallito	Música campesina de los Altos de Jalisco.	Serie Testimonio Musical de México N°. 17, Fonoteca del INAH
Saludo a los Cuatro Puntos Cardinales	En el lugar de la música	Serie Testimonio Musical de México N°. 50, Fonoteca del INAH
ÚUCHBEN TSIKBALIL 11		
Danza de la Luna (Nahuas)	Música indígena de México.	Serie Testimonio Musical de México N°. 09, Fonoteca del INAH
Toro Rabón	Guelaguetza	Serie Testimonio Musical de México N°. 42, Fonoteca del INAH
Ambué Sharué	Nuestras fiestas Vol.1	Grupo Purépecha de Charapan "Juchari Kuincheckuecha"

